

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ- ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ- ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

**«Ιστορική μνήμη της πόλης- επαγγέλματα και εθνοτισμός: η
περίπτωση της Έδεσσας»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ: ΣΟΡΤΣΗ ΣΟΦΙΑ
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΕΣ: ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ
ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ
ΜΑΤΘΑΙΟΥ ANNA

ΒΟΛΟΣ 2010.

Στην οικογένειά μου,

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.....	1- 2.
----------------------------------	--------------

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ- ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3- 7.
-----------------------------------	--------------

2. Α' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ- ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ- ΧΩΡΟΤΑΚΤΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ.....	8- 11.
2. Η ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΔΕΣΣΑΣ.....	11- 23.
• ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ («ΝΤΟΠΙΟΙ»).....	13- 17.
• ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ.....	17- 19.
• ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ.....	19- 21.
• ΜΙΚΡΟΤΕΡΕΣ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ (ΒΛΑΧΟΙ, ΑΡΜΕΝΙΟΙ).....	21- 23.
3. α) Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ.....	23- 26.
β) ΤΟ ΒΑΡΟΣΙ.....	26- 27.

3. Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΘΝΟΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

1. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ.....	28- 29.
2. ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ.....	30- 59.
• ΓΕΩΡΓΙΑ- ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ.....	30- 33.
• ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	33- 38.
• ΕΜΠΟΡΙΟ- ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ- ΤΕΧΝΙΤΕΣ.....	38- 48.
• ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ- ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ- ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ.....	48- 52.
3. ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΘΝΟΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ.....	52- 57.

4. Γ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΑΞΙΑ ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΕΥΝΑ

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ.....58- 59.
2. Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΣΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ.....59- 64.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

1. Η ΕΔΕΣΣΑ ΣΗΜΕΡΑ.....65- 67.
2. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....67- 69.

6. ΕΠΙΜΕΤΡΟ.....70- 94.

7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....95- 98.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ- ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πολύ συχνά ακούγεται πως πρέπει να γνωρίζουμε καλά το παρελθόν μας, για να μπορέσουμε να χτίσουμε γερά το παρόν και το μέλλον των επόμενων γενεών. Αυτό, λοιπόν, το ρόλο έχει αναλάβει να διεκπεραιώσει η επιστήμη της Ιστορίας. Γι' αυτό θεωρείται, πράγματι, πολύ σημαντική και ενδιαφέρουσα η ενασχόληση με την ιστορία. Από τη δεκαετία του 1970 η κοινωνική ιστορία κερδίζει συνεχώς έδαφος στο χώρο της έρευνας, αφού πλέον υπάρχει ένα έντονο ενδιαφέρον για την καθημερινότητα των ανθρώπων παλαιότερων εποχών. Θέματα όπως, οι συνθήκες διαβίωσης, τα επαγγέλματα, η διατροφή, η οικογένεια, οι κοινωνικές σχέσεις, τα ήθη και γενικά οι συνήθειες των κατοίκων έχουν έρθει στο προσκήνιο. Σημαντική είναι, σαφώς, και η συμβολή της προφορικής ιστορίας, αφού η χρήση του προφορικού λόγου και η σημασία του ως προνομίου υπέρ των σιωπηλών ως χθες υποκειμένων της Ιστορίας δηλώνει τον εκδημοκρατισμό της Ιστορίας ως επιστήμης.¹

Η παρούσα μελέτη, λοιπόν, έχει ως στόχο να αναδείξει πτυχές της κοινωνικής ιστορίας της πόλης της Έδεσσας και εστιάζει στις επαγγελματικές δραστηριότητες των πληθυσμιακών ομάδων της πόλης από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα- αρχές 20^{ου} ως τα μέσα περίπου του ίδιου αιώνα. Η πόλη της Έδεσσας αποτελεί ένα ενδιαφέρον ερευνητικό πεδίο, γιατί την χρονική περίοδο που μελετά η παρούσα εργασία θεωρούνταν μία πόλη βιομηχανική· επομένως ιδιαίτερα αναπτυγμένη οικονομικά και εμπορικά. Επίσης ως πολυπολιτισμική πόλη, ιδίως μετά την έλευση των προσφύγων, προσφέρει στον ερευνητή πολλά θέματα για έρευνα.

Πρωταρχική σκέψη για την έρευνα αυτή αποτέλεσε το γεγονός ότι δεν υπάρχουν πολλοί ερευνητές που ασχολήθηκαν με την Έδεσσα και για αυτό θεώρησα πως θα βρω ένα πρωτογενές υλικό που θα βοηθούσε στη γνωριμία της πόλης με το ευρύτερο ιστορικό και ανθρωπολογικό ερευνητικό πεδίο. Αναζητώντας, λοιπόν, πληροφορίες οδηγήθηκα στην ανάγκη διερεύνησης μιας σειράς ερωτημάτων που σχετίζονταν με τις σχέσεις των πληθυσμιακών ομάδων και τα επαγγέλματα με τα οποία καταπιάνονταν. Ποιες ήταν οι πρώτες αντιδράσεις των ντόπιων κατοίκων, όταν εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες στην πόλη; Πώς αντιμετώπιζε η μία πληθυσμιακή ομάδα την άλλη; Ποια είναι η σχέση τους σήμερα; Κατάφεραν να γεφυρωθούν τα χάσματα μεταξύ τους; Αν ναι, μέσα από ποιες ενέργειες διακρίνεται αυτό; Πώς λειτούργησε η βιομηχανική

¹ Μπάδα Κων/να, *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων- Σχολή Διαχείρισης Φυσικών Πόρων και Επιχειρήσεων Αγρινίου, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σελ. 13. Πωλ Τόμσον, *Φωνές από το παρελθόν: Προφορική Ιστορία*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002.

ανάπτυξη και η οικονομική ευημερία της περιόδου του μεσοπολέμου στον εκσυγχρονισμό της πόλης και στην απαγκίστρωση των σχέσεων μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων; Πώς συνετέλεσαν τα επαγγέλματα στη φυσιογνωμία της πόλης; Όλα αυτά, λοιπόν, είναι μερικά από τα ερωτήματα που έγινε προσπάθεια να απαντηθούν στην παρούσα έρευνα.

Η συγκέντρωση υλικού ήταν πολύ δύσκολη, καθώς υπάρχουν σοβαρές ελλείψεις στη βιβλιογραφία σχετικά με την πόλη της Έδεσσας. Για αυτό αποφάσισα να βασιστώ ως επί το πλείστον σε μαρτυρίες κατοίκων της πόλης. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας αναφέρεται στα πορίσματα αυτής της έρευνας. Πριν από το στάδιο των συνεντεύξεων, όμως, βρήκα και μελέτησα την αντίστοιχη βιβλιογραφία, που σχετιζόταν τόσο με την τοπική ιστορία της πόλης όσο και με την ιστορία της Μακεδονίας γενικότερα. Πέραν αυτών, ασχολήθηκα και με βιβλία που αναφέρονταν στην ιστορία των πόλεων, στο μακεδονικό ζήτημα και στην περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Έπειτα, προχώρησα στη διεξαγωγή των συνεντεύξεων. Ετοίμασα τον οδηγό συνέντευξης και ξεκίνησα τις πρώτες επαφές για να βρω τα άτομα που θα ήθελαν να με βοηθήσουν και να συμμετάσχουν στην έρευνά μου. Οι ερωτήσεις διαμορφώθηκαν με βάση τα ερωτήματα που είχα θέσει και το βασικό σκοπό της εργασίας μου, την ανάδειξη του εθνοτισμού και της μνήμης κάθε πληθυσμιακής ομάδας με βάση το επάγγελμά τους. Αφορούσαν προσωπικά στοιχεία των ερωτηθέντων, την καταγωγή τους, τον τόπο διαμονής τους, το επάγγελμά τους και τις σχέσεις που είχαν με την άλλη- αντίστοιχη πληθυσμιακή ομάδα της πόλης. Ενώ είχα ως σκοπό να εξελίσσεται η συνέντευξη με βάση τις ερωτήσεις, έβλεπα συνεχώς πως όλες έτειναν και εν τέλει μετατρέπονταν σε αφηγήσεις ζωής. Οπότε, βρίσκοντάς το και εγώ πιο συναρπαστικό, άφηνα τις περισσότερες φορές τους συνομιλητές μου να μιλούν ελεύθερα και πολλές φορές η αφήγηση άνοιξε νέες οπτικές.

Συνολικά πήρα συνέντευξη από δεκαοχτώ άτομα διαφόρων ηλικιών. Ξεκίνησα την επαφή μαζί τους με πρώτο κριτήριο τις γνωριμίες των γονιών μου ή δικές μου, αλλά στη συνέχεια δημιουργήθηκε ένα δίκτυο ατόμων που βοήθησαν στην αναζήτηση και στον εντοπισμό και άλλων πληροφορητών με τη μέθοδο της «χιονοστιβάδας». Σημαντικό κριτήριο για την επιλογή των πληροφορητών ήταν η γνώση τους για το υπό έρευνα θέμα, η καλή τους μνήμη και η εικόνα τους στην τοπική κοινωνία ως «ιστοριοδίφες». Συμμετείχαν, λοιπόν, δέκα ντόπιοι κάτοικοι επτά εκ των οποίων ήταν κάτοικοι της συνοικίας Βαροσίου και οι υπόλοιποι τέσσερις είχαν εγκατασταθεί μικροί σε ηλικία κοντά στο κέντρο της πόλης. Τέσσερις ήταν οι

γυναίκες και έξι οι άνδρες, ηλικίας μεταξύ 40 και 85 χρόνων. Όσον αφορά τους πρόσφυγες, πήρα έξι συνεντεύξεις· από τέσσερις άνδρες και δύο γυναίκες ηλικίας 50-75 ετών. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως οι δύο τελευταίοι άνδρες συμμετέχοντες ανήκαν στην εθνοτική ομάδα των Βλάχων ηλικίας 50 και 80 περίπου χρόνων.

Σχετικά με την ηλικία των ερωτηθέντων, διαπίστωσα πως οι γηραιότεροι ήθελαν – είχαν όρεξη και διάθεση- να μιλήσουν, προφανώς επειδή νοσταλγούσαν εκείνες τις εποχές και ίσως δε νοιάζονταν τόσο για πιθανούς σχολιασμούς εις βάρος τους. Ενώ οι νεότεροι ήταν πιο επιφυλακτικοί. Αυτή η επιφυλακτικότητα όμως δημιούργησε ορισμένες δυσκολίες, αφού οι περισσότεροι –ανεξαρτήτως ηλικίας ή καταγωγής- ήταν διστακτικοί στο να μιλήσουν· μερικοί αρνήθηκαν να συμμετάσχουν, ενώ οι περισσότεροι συμφώνησαν αφού πρώτα τους εξήγησα ότι δε θα αναφερθούμε σε κάποια ευαίσθητα ζητήματα, που να σχετίζονται κυρίως με τον Εμφύλιο Πόλεμο ή τη γλωσσική ιδιαιτερότητα των ντόπιων κατοίκων. Πιο έντονα, αυτό παρατηρήθηκε στην εθνοτική ομάδα των ντόπιων και μόνο όταν έλεγα πως και εγώ είμαι ντόπια (σαν και αυτούς- όπως έλεγαν) χαλάρωναν και βοηθούσαν στη διεξαγωγή της συζήτησης. Το γεγονός, βέβαια, ότι ανήκω στη μια από τις προς μελέτη πληθυσμιακές ομάδες στην αρχή με προβλημάτισε, αλλά προσπάθησα και πιστεύω κατάφερα –ως έναν ικανοποιητικό βαθμό-, να μην επηρεάσω τη διεξαγωγή της εργασίας ούτε εν τέλει τα πορίσματά της. Εξάλλου, το γεγονός ότι δεν κατάγομαι από την Έδεσσα με οδήγησε πολλές φορές να θεωρήσω τον εαυτό μου ως ξένο παρατηρητή.

Πέραν όμως των δυσκολιών, υπήρχαν πάρα πολλά σημαντικά και ωφέλιμα στοιχεία που αποκόμισα από όλη αυτή τη διαδικασία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών θεωρούνται οι γνώσεις- τα στοιχεία, που απέκτησα, για την τοπική ιστορία και τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την εποχή, καθώς δεν ήταν λίγες οι φορές που το υλικό ανανεωνόταν με καινούριες και χρήσιμες για την πορεία της έρευνας πληροφορίες. Εξάλλου, πολλές ήταν οι φορές που η συνέντευξη- συζήτηση οδηγήθηκε προς άλλες μη προβλεπόμενες κατευθύνσεις, με αποτέλεσμα να αναδεικνύονται και νέες πτυχές του θέματος και της κοινωνικής ζωής της πόλης, που με βοηθούσαν να εμπλουτίσω τα αρχικά μου ερευνητικά ερωτήματα.

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο εισάγει τον αναγνώστη στην ιστορική και κοινωνική φυσιογνωμία της Έδεσσας. Παρουσιάζει μια μικρή ιστορική αναδρομή και στη συνέχεια αναλύονται ξεχωριστά οι πληθυσμιακές ομάδες που σημάδεψαν την οικονομική και κοινωνική ιστορία της πόλης από την περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας μέχρι σήμερα. Στο

τέλος, γίνεται μια εκτενέστερη αναφορά στο Βαρόσι, στο χώρο δηλαδή όπου διεξήχθη το μεγαλύτερο μέρος της επιτόπιας έρευνας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται εκτενώς το κεντρικό θέμα της εργασίας, αυτό των επαγγελματιών. Γίνεται εκτενής λόγος για την πλειονότητα των επαγγελματιών της πόλης, ενώ παράλληλα αυτά συνδυάζονται και κατηγοριοποιούνται με βάση την εθνοτική πληθυσμιακή ομάδα που τα ασκούσε ή τα ασκεί ακόμα και σήμερα.

Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο, εξετάζονται ζητήματα συγκρότησης της μνήμης των κατοίκων της Έδεσσας. Ύστερα από μια σύντομη θεωρητική συζήτηση για τη λειτουργία και επιστημονική αξία της κοινωνικής μνήμης, το κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται στην ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων που προέκυψαν από την επιτόπια έρευνα και διατυπώνονται κάποια συμπεράσματα για το ρόλο που διαδραματίζει τόσο η ατομική όσο και η συλλογική μνήμη στις κοινωνικές ταυτότητες των κατοίκων της πόλης. Η εργασία ολοκληρώνεται με τον επίλογο και ορισμένα γενικά συμπεράσματα, αφού προηγουμένως γίνει μια αναφορά στην Έδεσσα του σήμερα.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να τονίσει την αξία της οικονομικής και πολιτισμικής ιστορίας επαρχιακών πόλεων, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πρόοδο και ευημερία του νεοελληνικού κράτους, κυρίως την περίοδο του μεσοπολέμου, αλλά δεν έχουν μέχρι σήμερα προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών ιστορικών. Μια ανάλογη περίπτωση, λοιπόν, είναι και αυτή της Έδεσσας, της οποίας η ιστορία δεν έχει ακόμα αξιοποιηθεί και μπορεί να συμβάλει στον εμπλουτισμό του ερευνητικού πεδίου που σχετίζεται με ιστορικά αλλά κυρίως και ανθρωπολογικά ζητήματα· όπως αυτό των σχέσεων ή των διαφοροποιήσεων των δύο πολυπληθέστερων εθνοτικών ομάδων της πόλης. Ακόμα, αξίζει να σημειωθεί πως μέσω αυτής γίνεται κατανοητή η αξία της μνήμης και η συμβολή της στην αποκάλυψη άγνωστων πτυχών του παρελθόντος· ενός παρελθόντος που βοηθά στην κατανόηση και του παρόντος.

Πριν ξεκινήσω, λοιπόν, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις καθηγήτριάς μου Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Χριστίνα Αγριαντώνη και Άννα Ματθαίου για την αμέριστη βοήθεια και συμπαράστασή τους. Οι παρατηρήσεις τους ήταν πολύ σημαντικές και καίριες για την εξέλιξη της έρευνάς μου. Την κα. Μπούσχοτεν ευχαριστώ θερμά, επίσης, και για την ψυχολογική υποστήριξή της. Επίσης, ευχαριστώ θερμά όλους, όσοι συμμετείχαν και βοήθησαν για την πραγμάτωση και ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας· τους συμμετέχοντες στη διαδικασία των συνεντεύξεων που με δέχτηκαν στα σπίτια τους και μου μίλησαν ακόμα και για πολύ προσωπικά τους βιώματα, το Δήμο Έδεσσας, τη Δημόσια Βιβλιοθήκη της πόλης, τη Στατιστική Υπηρεσία Θεσσαλονίκης και όλους

τους άλλους φορείς και τις οργανώσεις στις οποίες απευθύνθηκα. Ακόμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους δικούς μου ανθρώπους, την οικογένειά μου, τους γονείς μου, την αδερφή μου και τη γιαγιά μου για την ψυχική, ηθική αλλά και υλική υποστήριξή τους. Πραγματικά χωρίς αυτούς δεν ξέρω αν θα μπορούσα να τα καταφέρω. Και τέλος ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω σε φίλους, συγγενείς, συναδέλφους αλλά και στους μαθητές μου για το ενδιαφέρον και την εμπύχωση που μου προσέφεραν όλους αυτούς τους μήνες.

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ- ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ- ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Η Έδεσσα είναι μία από τις σημαντικότερες πόλεις της κεντρικής Μακεδονίας. Είναι η πρωτεύουσα του νομού Πέλλας και ανήκει στην επαρχία της Έδεσσας, η οποία καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα του νομού. Στην τελευταία απογραφή του 2001 η πόλη αριθμούσε 18.253 κατοίκους.² Είναι χτισμένη στο νοτιοανατολικό άνοιγμα του πετάλου, που σχηματίζεται από τα όρη Βέρμιο (νοτιοδυτικά), Βόρας ή Καϊμακτσαλάν και Τζένα (βόρεια) και το Πάικο (βορειοανατολικά), βρίσκεται σε υψόμετρο 310 μέτρων και μπροστά της εκτείνεται εύφορη πεδιάδα που φτάνει μέχρι το Θερμαϊκό κόλπο. Χαρακτηριστικό της πόλης αποτελεί η αφθονία του υδάτινου στοιχείου, καθώς τα νερά του Εδεσσαίου ποταμού διασχίζουν την πόλη, δημιουργούν πολλά ποτάμια και σχηματίζουν τους περίφημους καταρράκτες. Το νερό μαζί με τη πλούσια βλάστηση μέσα στην πόλη είναι αποτέλεσμα πολλών γεωφυσικών αλλά και τεχνητών μεταβολών. Ο Μαργαρίτης Δήμιτσας στο έργο του «Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας» επισημαίνει: «Την αρχαίαν πρωτεύουσαν Έδεσσαν, ήτις και Αιγαί εκαλείτο, ένθα κείνται τα σημερινά Βοδενά [...] Το υπό στρατηγικήν έποψιν εύθετον και η έξοχος καλλονή της τοποθεσίας της Εδέσσης (Βοδενών) είνε περιλάλητος, ως επίσης και των άλλων το επίκαιρον και η καλλονή αποθαυμάζονται.»³

Τα ονόματα που της έχουν προσδώσει ανά τους αιώνες είναι Έδεσσα, Βοδενά και Αιγαί. Το όνομα Βοδενά, με το οποίο η πόλη ήταν γνωστή στην Ύστερη Τουρκοκρατία, προέρχεται από την σλαβικής προέλευσης λέξη ‘voda’ που σημαίνει νερό⁴ και άρχισε να χρησιμοποιείται από τον 11^ο αι. Αυτή η ονομασία κυριάρχησε, ακόμα και σε επίσημα έγγραφα, μέχρι και την κατάληψη της πόλης από τον ελληνικό στρατό στις 18 Οκτωβρίου 1912· τότε, λοιπόν, το όνομα Βοδενά αντικαταστάθηκε επίσημα από την ονομασία Έδεσσα, χωρίς όμως να εκτοπιστεί εντελώς στον προφορικό λόγο των κατοίκων της.

² Τα στοιχεία της απογραφής αντλήθηκαν από την Ε.Σ.Υ. (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία) Δημοσίευμα: Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδας- 18^η Μαρτίου 2001, Αθήνα 2003.

³ Καλοστύπη Ιωάννου, *Μακεδονία: μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, εκδ. Ιστορικής, Αθήνα 1993, σελ. 95./ από το Δήμιτσα Γ. Μαργαρίτη, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας (συνταχθείσα κατά τας πηγάς και τα βοηθήματα)*, τ. 1- 2, εκδ. Βιλλάρ, Αθήνησι 1870-1874.

⁴ Ρούλα Παλάντα, *Έδεσσα: η πόλη των νερών*, Δήμος Έδεσσας, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σελ. 20.

Ήδη από την αρχαιότητα θεωρούνταν μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Μακεδονίας. Η Αρχαία Έδεσσα αναπτυσσόταν σε δύο άνισα επίπεδα: την Άνω πόλη, ή Ακρόπολη, πάνω στο βράχο και την Κάτω πόλη στο Λόγγο, όπου είχε εγκατασταθεί και ο κύριος αρχαίος οικισμός.⁵ Το τμήμα της Ακροπόλεως είναι περιοχή που ανήκει και στη σημερινή πόλη, αποτελεί την παραδοσιακή συνοικία Βαρόσι. Αποτελέσε, εξαιτίας της προνομιακής γεωγραφικής της θέσης, της εύφορης γης και των άφθονων νερών της, μια πόλη με ιδιαίτερη στρατιωτική, οικονομική και πολιτική σημασία. Γι' αυτό άλλωστε βρέθηκε συχνά στο επίκεντρο πολεμικών συγκρούσεων για την κατάκτησή της και κατά καιρούς κυριευόταν από τους Βυζαντινούς, τους Βούλγαρους ή και τους Σέρβους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των κατακτήσεων αυτών κρίνεται η κατάληψη της πόλης από τον Στέφανο Ντουσάν από το 1351 μέχρι το 1367. Ακριβείς μαρτυρίες για το διάστημα από το 1367 ως την άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς δεν υπάρχουν. Το πιθανότερο όμως είναι να είχε περάσει η Έδεσσα ξανά στα χέρια των Βυζαντινών και από αυτούς να την παρέλαβαν οι Οθωμανοί, μετά από οχτάχρονη πολιορκία της⁶. Η ακριβής ημερομηνία κατάληψης από τους Οθωμανούς δεν έχει ακόμα εξακριβωθεί, χρονολογείται όμως μεταξύ του 1372- 1390 και ως πιθανότερη θεωρείται το 1389.⁷

Στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας η Έδεσσα συνέχισε να θεωρείται ένα σημαντικό εμπορικό και οικονομικό κέντρο της Κεντρικής Μακεδονίας. Σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτισε και ο θεσμός των συντεχνιών (ισνάφια). Σχετικά με τον αριθμό των κατοίκων στα χρόνια της τουρκοκρατίας οι περιηγητές που επισκέφτηκαν την Έδεσσα αναφέρουν διαφορετικές κάθε φορά εκτιμήσεις που κυμαίνονται μεταξύ 8.000 και 12.000 κατοίκων.⁸ Οι μαρτυρίες πάντως συμφωνούν πως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η πόλη είχε περίπου 10.000 κατοίκους.

Τέλος, η ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος το 1912 ανοίγει μια νέα περίοδο στην ιστορία της, με κεντρικό στοιχείο τη ραγδαία βιομηχανικής της ανάπτυξης. Η περίοδος του μεσοπολέμου θεωρείται ίσως η πιο σημαντική για την άνθιση της πόλης σε όλα τα επίπεδα, ιδίως λόγω της ανάπτυξης σημαντικής βιομηχανικής δραστηριότητας, με αποτέλεσμα να χαρακτηριστεί η Έδεσσα εκείνη την περίοδο ως «Το Μάντσεστερ των Βαλκανίων». Στην πρώτη επίσημη απογραφή του

⁵ ό.π., σελ. 27.

⁶ Σύμφωνα με την παράδοση, η πόλη κυριεύτηκε από τους Οθωμανούς εξαιτίας ενός χριστιανού προδότη, του Κελ Πέτρου, ο οποίος οδήγησε τους Οθωμανούς στην πόλη μέσα από ένα κρυφό πέρασμα. Ο ίδιος αργότερα εξισλαμίστηκε και κατέλαβε υψηλά αξιώματα στη μουσουλμανική ιεραρχία.

⁷ Σταλίδης Κων/νος, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας 14^{ος} αι. - 1912*, τ. 1, Έδεσσα 1988, σ. 90.

⁸ Σταλίδης Κων/νος, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας 14^{ος} αι. - 1912*, τ. 1, Έδεσσα 1988, σσ. 268- 275.

1920 από το ελληνικό κράτος η πόλη έχει 9.441 κατοίκους, αριθμός αρκετά σημαντικός για να θεωρηθεί μία από τις σημαντικότερες της κεντρικής Μακεδονίας. Και σαφώς την περίοδο του Μεσοπολέμου, λόγω και της παραπάνω βιομηχανικής ανάπτυξης αλλά και της εγκατάστασης των προσφύγων, ο πληθυσμός αυξήθηκε αισθητά αφού στην απογραφή του 1928, μόλις 8 χρόνια μετά την προηγούμενη, είχε φτάσει τους 13.115 κατοίκους.⁹ Όμως, η ευημερία της πόλης δέχθηκε ανεπανόρθωτο πλήγμα κατά τη δεκαετία του '40, με τη γερμανική κατοχή και τον εμφύλιο που ακολούθησε. Αν και η Έδεσσα δεν βομβαρδίστηκε στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου, υπέστη τεράστια καταστροφή ακριβώς λίγες ημέρες πριν από τη λήξη της κατοχής. Το Σεπτέμβριο του 1944, οι Γερμανοί, σε αντίποινα για το φόνο ενός στρατιώτη τους, πυρπόλησαν τη μισή πόλη αφήνοντας χιλιάδες άστεγους. Μεταξύ των κτιρίων που καταστράφηκαν συμπεριλαμβανόταν το Αρρεναγωγείο (κτίσμα του 1862) και ο μητροπολιτικός ναός των Αγίων Αναργύρων. Στα χρόνια που ακολούθησαν, η Έδεσσα βρέθηκε στη δίνη του εμφυλίου πολέμου και, κατά περιόδους, κατακλύστηκε από προσωρινούς πρόσφυγες των γύρω χωριών, τα οποία εκκεωνόνταν για στρατιωτικούς λόγους. Όταν έληξαν οι συγκρούσεις, το 1949, η πόλη προσπάθησε να επουλώσει τα τραύματα, αλλά οι οικονομικές συνθήκες είχαν αλλάξει. Η εμφάνιση των συνθετικών υφασμάτων (νάιλον) επέφερε σκληρό ανταγωνιστικό χτύπημα στις ελληνικές κλωστοϋφαντουργίες, που κυριαρχούσαν στην τοπική οικονομία προπολεμικά. Ακόμα, ο εξηλεκτρισμός της χώρας αφαίρεσε από τις βιομηχανίες της Έδεσσας το συγκριτικό πλεονέκτημα των υδατοπτώσεων ως πηγή ενέργειας. Ως απόρροια αυτών αλλά και με τη συμβολή της αστυφιλίας και της εισροής μεταναστών στις μεγάλες πόλεις, η πόλη άρχισε να παρακμάζει, ώσπου τις δεκαετίες 1960- 1970 τα εργοστάσια, που απασχολούσαν την περίοδο του μεσοπολέμου περίπου 3.000 εργάτες, άρχισαν ένα ένα να κλείνουν.

Σήμερα η Έδεσσα θεωρείται το διοικητικό και οικονομικό κέντρο του νομού. Έχουν συγκεντρωθεί εκεί όλες οι δημόσιες υπηρεσίες· δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως σήμερα χαρακτηρίζεται ως «πόλη των δημοσίων υπαλλήλων».¹⁰ Αξιόλογη είναι επίσης η πολιτιστική και αθλητική κίνηση της πόλης. Τέλος, όσον αφορά τη γεωφυσική της κατάσταση, παρά τις όποιες και μεγάλες αλλαγές λόγω της ανοικοδόμησης και του εκσυγχρονισμού, η πόλη δεν έχει υποστεί μεγάλες

⁹ Τα στοιχεία της απογραφής αντλήθηκαν από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Θεσσαλονίκης. Δημοσίευμα: Πληθυσμός της Ελλάδος 15^η – 16^η Μαΐου 1928, Αθήνα 1935.

¹⁰ Ο χαρακτηρισμός αυτός δόθηκε από έναν κάτοικο της Έδεσσας, τον κ. Α.Μ. στην συνέντευξη που μου παραχώρησε στις 06- 08- 2010. Χαρακτηριστικό είναι πάντως πως σύμφωνα με στοιχεία, τη δεκαετία του 1990 η Έδεσσα αποτελούταν από 2.500 περίπου δημοσίους υπαλλήλους. Ο ισχυρισμός αυτός επιβεβαιώνεται και από στοιχεία που προέκυψαν από επιτόπια έρευνα του 1991, ΕΣΥΕ.

διαφοροποιήσεις. Διατηρούνται οι χώροι πρασίνου, οι πλατείες, τα ποτάμια, η βυζαντινή γέφυρα 'Κιουπρί', ο χώρος των Καταρρακτών και η παραδοσιακή συνοικία «Βαρόσι», που έχει θεωρηθεί διατηρητέα από το 1983· αξιοθέατα που βοήθησαν στην αυξημένη τουριστική κίνηση της πόλης τις τελευταίες δεκαετίες.

2. Η ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΔΕΣΣΑΣ

Ο πληθυσμός της πόλης αποτελεί ακόμα και σήμερα ένα μωσαϊκό εθνοτικών ομάδων, που συνυπάρχουν εδώ και πολλές δεκαετίες. Είναι ιστορικά αποδεδειγμένο άλλωστε πως ο γεωγραφικός χώρος της Μακεδονίας, αλλά και όλος ο βαλκανικός, είναι ένα εθνοτικό και πολιτισμικό μωσαϊκό.¹¹ Στην περιοχή της Μακεδονίας, αυτό το μωσαϊκό αποτελούταν επί Τουρκοκρατίας κατά βάση από μουσουλμάνους, ελληνόφωνους και σλαβόφωνους χριστιανούς, αλλά και Βλάχους, εβραίους, αρμένιους και άλλες, μικρότερες πληθυσμιακές ομάδες.¹² Στις αγροτικές αυτές κοινωνίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η θρησκεία και η γλώσσα αποτελούσαν τα βασικά στοιχεία αυτό-προσδιορισμού μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.¹³ Στη συνέχεια όμως, η Μακεδονία από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα βρέθηκε στο επίκεντρο σύγκρουσης τεσσάρων κυρίως αντιμαχόμενων εθνικισμών, του ελληνικού, του βουλγαρικού, του σερβικού και του αλβανικού¹⁴, αλλά εν μέρει και του ρουμανικού, λόγω της παρουσίας βλάχων στην περιοχή.

Έτσι, λοιπόν, και στην Έδεσσα συγκατοικούσαν χριστιανοί, κατά πλειοψηφία σλαβόφωνοι- αλλά και βλαχόφωνοι-, και οι μουσουλμάνοι, οι οποίοι με τη σειρά τους μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες. Ο χριστιανικός πληθυσμός είχε συγκεντρωθεί στην παλιά πόλη –το σημερινό Βαρόσι- και στο κέντρο της, ενώ ο μουσουλμανικός βρισκόταν στη βορειοδυτική πλευρά, που ξεκινούσε μετά το κέντρο και την αγορά. Συνολικά, επί Τουρκοκρατίας, υπήρχαν δώδεκα συνοικίες, εννέα μουσουλμανικές και

¹¹ Δημήτρης Λιθοξόου, *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα: ατασθαλίες της ελληνικής ιστοριογραφίας*, εκδ. Λεβιάθαν, Αθήνα 1992 (α' έκδοση 1991), σ. 41.

¹² Η περιοχή της Μακεδονίας χωριζόταν εθνολογικά σε τρεις γεωγραφικές ζώνες. Η βόρεια ζώνη κατοικούταν κυρίως από σλαβόφωνο πληθυσμό, η νότια ζώνη διακρινόταν για τον ελληνόφωνο πληθυσμό της και η κεντρική ζώνη αποτελούσε εθνολογικά μεικτή περιοχή ελληνόφωνων και σλαβόφωνων και σε μικρότερο βαθμό βλαχόφωνων. Βλ., «Ευάγγελος Κωφός, Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα», Θάνος Βερέμης, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 207.

¹³ «Ευάγγελος Κωφός, Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα», Θάνος Βερέμης, *ό.π.*, σ. 199.

¹⁴ *ό.π.*, σ. 200.

τρεις χριστιανικές· γεγονός που μαρτυρά τελικά την υπερίσχυση του μουσουλμανικού πληθυσμού στην πόλη.¹⁵

Σταθερός αριθμός κατοίκων τόσο ανά τους αιώνες όσο και κατά την ίδια χρονική περίοδο δεν υπάρχει. Ο κυριότερος λόγος είναι πως μέχρι την κατάληψη της περιοχής από το ελληνικό κράτος δεν υπήρχε επίσημη κρατική αρχή για να μεριμνήσει. Αυτές οι πληροφορίες λοιπόν έχουν διασωθεί από ορισμένους Ευρωπαίους περιηγητές. Και όσες έρευνες έγιναν υπό την εποπτεία του Πατριαρχείου, άλλων φορέων ή οργανώσεων ανεξαρτήτως εθνικής προέλευσης, πρέπει να προσλαμβάνονται και να αξιοποιούνται με επιφύλαξη καθώς εξυπηρετούσαν κυρίως εθνικές και κυριαρχικές σκοπιμότητες της εκάστοτε χρονικής περιόδου. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως κάθε χώρα που διεκδικούσε την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας αλλοίωνε συχνά τα στοιχεία και τα παρουσίαζε ευνοϊκά για αυτήν. Έτσι, μερικές από τις εκτιμήσεις που προσδίδονταν κατά καιρούς για την αριθμητική και εθνολογική σύσταση της πόλης φανερώνουν όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπή, που πέρασε από την Έδεσσα την άνοιξη του 1668 αναφέρει ότι εκείνη την περίοδο υπήρχαν στην πόλη συνολικά 1.060 σπίτια. Επομένως την εποχή αυτή η Έδεσσα αριθμεί 6.000 με 8.000 κατοίκους, αν υπολογίσουμε ότι κάθε οικογένεια περιλαμβάνει κατά μέσο όρο 5 με 6 άτομα. Μετά από ενάμισι περίπου αιώνες το 1806, ο Άγγλος περιηγητής W. M. Leake εκτιμά ότι υπάρχουν περίπου 2.000 σπίτια στην Έδεσσα, 500 χριστιανικά και 1.500 μουσουλμανικά.¹⁶ Έναν αιώνα αργότερα η πληθυσμιακή σύνθεση της πόλης δεν έχει αλλάξει πολύ. Τον Ιούνιο του 1902 περνά από την πόλη ο Γερμανός συγγραφέας A. Struck, ο οποίος αναφέρει ότι σύμφωνα με επίσημα στοιχεία υπάρχουν 1.950 κατοικίες που αντιστοιχούν σε 8.900 κατοίκους. Αυτή, η αριθμητική διαφορά των κατοίκων ανάμεσα στα μέσα του 17^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} δικαιολογείται λόγω γεωγραφικών, οικονομικών, κοινωνικών και γενικότερα ιστορικών συνθηκών που καθόρισαν σε κάθε περίπτωση και σε διαφορετικό βαθμό το φαινόμενο της μετακίνησης εργατικής δύναμης από τους τόπους καταγωγής σε άλλους του χερσαίου ή του νησιωτικού χώρου για την εξεύρεση εργασίας.¹⁷ Τέλος σημαντική μαρτυρία, που αποδεικνύει το μέγεθος της προπαγάνδας και των εθνικιστικών σκοπιμοτήτων εκείνης της περιόδου, αποτελεί η έκθεση του διερμηνέα στο Ελληνικό Προξενείο της Κων/πόλης Γ. Τσορμπατζόγλου προς το Υπουργείο Εξωτερικών τον Μάιο του 1904.

¹⁵ Ρούλα Παλάντα, *ό.π.*, σελ. 59.

¹⁶ Κων/νος Σταλίδης, *ό.π.*, σσ. 269- 273.

¹⁷ Ευδοκία Ολυμπίου, «Τεχνικές και επαγγέλματα. Μια εθνολογική προσέγγιση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 1, Αθήνα 2003, σσ. 305-316.

Στην περιοδεία του προς διάφορες περιοχές της Μακεδονίας, ανάμεσα στις οποίες και στην Έδεσσα, αναφέρει για τον πληθυσμό τα παρακάτω: «...Ορθόδοξαι οικίαι εν τη πόλει 750. Σχισματικοί¹⁸ 150. Τουρκικαί 500 (οικία είναι τι πολύ πλέον της οικογενείας, καθόσον κατά τα εν Μακεδονία έθιμα εν τη αυτή οικία συμβιούσιν αι οικογένειαι πάντων των εγγάμων τέκνων).....»¹⁹ Σε αυτή την περίπτωση βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι την ίδια χρονιά ξεκινά και ο Μακεδονικός Αγώνας, οπότε ήταν απαραίτητο να υπερτονιστεί το χριστιανικό ή πιο σωστά το ελληνικό στοιχείο της περιοχής. Συμπεραίνει, λοιπόν, κανείς ότι η άτυπη αυτή διαμάχη για τη σύσταση και την αριθμητική υπεροχή των εκάστοτε πληθυσμιακών ομάδων αποτέλεσαν βασικά στοιχεία προπαγάνδας από τα κράτη- διεκδικητές, επειδή ήθελαν να επηρεάσουν τις εθνικές συνειδήσεις των κατοίκων και να κυριαρχήσουν στην περιοχή. Για αυτό τέτοιου είδους μαρτυρίες χρειάζεται να υφίστανται διεξοδικούς σχολιασμούς για να αποφεύγονται φαινόμενα μεροληψίας και παραπλάνησης των πραγματικών στοιχείων.

Συνεχίζοντας, από όλα τα παραπάνω στοιχεία υπολογίζεται πως, όταν απελευθερώθηκε η πόλη το 1912, είχε συνολικά περί τους 12.000 κατοίκους.²⁰ Η πληθυσμιακή σύνθεσή της αρχίζει να αλλάζει μετά το 1922 με την έλευση των προσφύγων και την ανταλλαγή των πληθυσμών βάση της Συνθήκης της Λωζάνης και της ανταλλαγής των πληθυσμών (1923). Σύμφωνα με έναν επίσημο «Κατάλογο των προσφυγικών Συνοικισμών Μακεδονίας με τας νέας ονομασίας» από τη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας το 1928, οι πρώτες οικογένειες προσφύγων που κατέφθασαν στην Έδεσσα ήταν 116 και αριθμούσαν 543 άτομα.²¹ Οι περισσότεροι αυτοί πρόσφυγες προέρχονταν από τα παράλια της Μικράς Ασίας και λιγότεροι από την Ανατολική Θράκη.

• ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ («ΝΤΟΠΙΟΙ»)

Ακόμα και σήμερα ο πληθυσμός αυτός αποτελεί την πλειοψηφία των κατοίκων της πόλης. Πρόκειται για την πληθυσμιακή ομάδα που αυτοπροσδιορίζονται μέχρι και

¹⁸ Σχισματικοί θεωρούνταν οι χριστιανοί ορθόδοξοι που δεν εντάσσονταν στο Πατριαρχείο της Κων/πόλης, αλλά στη Βουλγαρική Εξαρχία.

¹⁹ Κων/νος Σταλίδης, *ό.π.*, σελ. 273.

²⁰ *ό.π.* σελ. 274- 275: Αριθμός που πιθανόν να δικαιολογείται από τις μετακινήσεις ντόπιου πληθυσμού, κυρίως εργατών, από τα γύρω χωριά κυρίως λόγω της βιομηχανικής ανάπτυξης της πόλης εκείνη την περίοδο, αλλά και λόγω ορισμένων εκτοπίσεων των Οθωμανών κατοίκων και την ανάγκη της εκμετάλλευσης των περιουσιών τους.

²¹ Δ. Ε.Ευαγγελίδης, *Οι αρχικές εγκαταστάσεις των προσφύγων στο νομό Πέλλας, π. «Φίλιππος», εκδ. Ιστορική και Λαογραφική εταιρία Γιαννιτσών, αρ. φύλλου 51, 2006, σελ. 43.*

σήμερα με το επίθετο «ντόπιου» ή «εντόπιου», που προσδίδει τη μακρόχρονη παραμονή τους στην περιοχή. Ο όρος «ντόπιου» υιοθετήθηκε από τη στιγμή που ήρθαν οι πρόσφυγες, ακριβώς για να δείξουν την επί αιώνων παραμονή τους στην περιοχή σε αντιδιαστολή με τους νεοφερμένους και να τονίσουν ότι είχαν περισσότερα δικαιώματα στη γη ως γηγενείς. Άρχισε να χρησιμοποιείται σε ολόκληρη την ελληνική Μακεδονία στη διάρκεια της περιόδου εγκατάστασης των προσφύγων, ενώ πιο συγκεκριμένα στη Δυτική Μακεδονίας αναφέρεται αποκλειστικά στους σλαβόφωνους.²² Έτσι λοιπόν και στην Έδεσσα υπήρχε σλαβόφωνος πληθυσμός, ο οποίος επί Τουρκοκρατίας μετά την ίδρυση της ανεξάρτητης Εκκλησίας της Βουλγαρίας (Εξαρχία) το 1870, διαχωριζόταν ανάμεσα σε Πατριαρχικούς και Εξαρχικούς, σύμφωνα με το Πατριαρχείο στο οποίο υπάγονταν. Σύμφωνα με στατιστική έρευνα του Πατριαρχείου της Κων/πολης, στην περιοχή της Έδεσσας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1903) ο χριστιανικός πληθυσμός αποτελούταν από καθαρά σλαβόφωνους κατοίκους εκ των οποίων 27.216 ήταν σλαβόφωνοι Πατριαρχικοί και 9.465 σλαβόφωνοι Εξαρχικοί.²³

Στην πόλη της Έδεσσας, λοιπόν, ο πληθυσμός αυτός περιοριζόταν αρχικά στο Βαρόσι, στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης, όπου ήταν η αρχαία και βυζαντινή ακρόπολη, και αναπτύχθηκε στο χώρο αυτό ως συνέχεια της βυζαντινής πόλης. Αργότερα, το τμήμα του Βαροσίου επεκτάθηκε αποκτώντας δύο ακόμα συνοικίες, τη μία που αντιστοιχεί στο σημερινό κέντρο της πόλης, και την άλλη που ονομάζεται «Τεχοβίτικη»²⁴ και σήμερα βρίσκεται κοντά στην περιοχή των Καταρρακτών.²⁵

Όπως είναι γνωστό, στην περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βασικό κριτήριο διαχωρισμού των πληθυσμιακών ομάδων θεωρούταν η θρησκεία. Δηλαδή, η Οθωμανική Αυτοκρατορία οργάνωνε και ταξινομούσε διοικητικά τους πληθυσμούς της με βάση τη θρησκεία τους, το λεγόμενο σύστημα των «Μιλλέτ». Οι χριστιανοί ανήκαν στο «Ρουμ Μιλλέτ», το οποίο περιελάμβανε έναν ποικίλο χριστιανικό πληθυσμό, διασκορπισμένο από άκρη σε άκρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και

²² Καρακασίδου Αναστασία, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870- 1990*, μτφρ. Αστερίου Ελένη, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σελ. 264.

²³ Ο αριθμός αφορά ολόκληρη την επαρχία Έδεσσας και όχι μόνο την πόλη. Βλ. : Τ. Κωστόπουλος, *Η Απαγορευμένη Γλώσσα: κρατική καταστολή σλάβικων διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2000, σελ. 25: Δεν πρέπει να παραγνωρίζει κανείς, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, το γεγονός πως η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα και τα στοιχεία της χρειάζεται να εξετάζονται με κάθε επιφύλαξη καθώς ούτε και ο φορέας είναι ουδέτερος απέναντι στο ζήτημα των Εκκλησιών.

²⁴ Σύμφωνα με την παράδοση, η περιοχή πήρε το όνομα της από τους κατοίκους της, που κατάγονταν από το σλαβόφωνο χωριό Τέχοβο (σημ. Καρυδιά), οι οποίοι έφυγαν από το χωριό τους από το φόβο του στρατού του Αλή Πασά.

²⁵ Ρούλα Παλάντα, *ό.π.*, σελ. 61

διαχωρίζονταν ανάλογα με την Εκκλησία στην οποία υπάγονταν.²⁶ Στην περίπτωση των χριστιανών της Έδεσσας το Πατριαρχείο της Κων/πόλης ήταν υπεύθυνο για την προστασία και υποστήριξη των «δικαιωμάτων» των πιστών του. Οι χριστιανικές εκκλησίες, που είχαν χτιστεί κατά τους βυζαντινούς ακόμα χρόνους (14^ο αι.μ.Χ.), της Αγίας Σοφίας ή αλλιώς Κοιμήσεως της Θεοτόκου²⁷, των Αγίων Αναργύρων και των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου που βρίσκονταν στο Βαρόσι, αλλά και πλήθος μικρότερων ιερών στις αυλές των σπιτιών των χριστιανών, μαρτυρούν τη βαθιά πίστη των χριστιανών Έδεσσαίων κατοίκων. Επίσης, με την αρωγή της Εκκλησίας, από πολύ νωρίς η πόλη είχε αποκτήσει ελληνικό σχολείο, το «Ελληνομουσείον» που ιδρύθηκε το 1782. Ακολούθησαν, βέβαια, περίπου έναν αιώνα αργότερα πολύ πιο περίπλοκα ζητήματα αφού οι Εκκλησίες και τα αντίστοιχα σχολεία και των δύο κεντρικών εθνικισμών (ελληνικού και βουλγαρικού) έπαιξαν ρόλο στον τρόπο που ο κόσμος αυτοπροσδιοριζόταν. Φάνηκαν, δηλαδή εξαρχής, οι επιδράσεις που είχε και η ελληνική γλώσσα και κατ' επέκταση η ελληνική εθνική ταυτότητα στις συνειδήσεις των ντόπιων κατοίκων της πόλης εξαιτίας των επιδράσεων της Εκκλησίας και του εκπαιδευτικού συστήματος. Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας ήταν το γεγονός ότι στη Μακεδονία των αρχών του 19^{ου} αιώνα, εκτός από το θρησκευτικό μονοπώλιο του Πατριαρχείου, οι Έλληνες ή οι ελληνίζοντες διέθεταν γενικά εμπορική κυριαρχία. Για αυτό όπου αναπτύσσονταν εμπορικές δραστηριότητες ακολουθούσε η ίδρυση σχολείων υπό την αιγίδα του Πατριαρχείου.²⁸ Παρόλο, λοιπόν, που όλοι οι ντόπιοι κάτοικοι του Βαροσίου και γενικά η πλειοψηφία των ντόπιων της πόλης ήταν σλαβόφωνοι, σύμφωνα και με μαρτυρίες από τις συνεντεύξεις, η θρησκεία είχε συμβάλει στην απόκτηση ελληνικής εθνικής ταυτότητας από τους περισσότερους, αν και το σίγουρο είναι ότι δεν αισθάνονταν όλοι Έλληνες.²⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα στοιχεία που ανέφερε ο Βούλγαρος Α. Σορον το έτος 1893, ο οποίος τονίζει ότι «ο χριστιανικός πληθυσμός στην Έδεσσα είναι καθαρά

²⁶ Καρακασίδου Αναστασία, *ό.π.*, σελ. 157.

²⁷ Η εκκλησία είχε ονομαστεί «Αγία του Θεού Σοφία», αλλά μετά την κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς οι κάτοικοι για να την σώσουν την μετονόμασαν σε «Κοίμηση της Θεοτόκου», γιατί υπήρχε σουλτανική διαταγή όλες οι εκκλησίες που ήταν αφιερωμένες στην «Αγία Σοφία» να μετατρέπονται σε τζαμιά.: Γ. Κιουτούτσκας, *Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας της Γαβριλώπισσας στην Έδεσσα*, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της- Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα 4,5 και 6 Δεκεμβρίου 1992), Έδεσσα 1995 (ανάτυπο), σελ. 194.

²⁸ Καρακασίδου Αναστασία, Αστερίου Ελένη (μτφρ.), *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870- 1990*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σσ. 171- 172.

²⁹ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως και μετά την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος το 1913 η διοίκηση της κοινότητας μαζί με την εκκλησία και το σχολείο αποτέλεσαν τους τρεις κεντρικούς θεσμούς της τοπικής κοινοτικής οργάνωσης, ο καθένας από τους οποίους είχε ιδιαίτερη σύνδεση με το ελληνικό κράτος και με το ιδεολογικό κίνημα του ελληνισμού.: Καρακασίδου Αναστασία, *ό.π.*, σελ. 305.

βουλγαρικός και ότι ποτέ δεν είχε Έλληνες. Και ακόμα ότι ο καθαρά βουλγαρικός πληθυσμός είναι χωρισμένος σε δύο μερίδες, δηλαδή στους Γραικομάνους και στους Βούλγαρους.» Επισημαίνει επίσης ότι «...η μερίδα των Γραικομάνων είναι πραγματικά ισχυρή στην Έδεσσα...».³⁰ Πολλοί ακόμα περιηγητές τονίζουν πως οι ίδιοι οι κάτοικοι της Έδεσσας, αλλά και οι μουσουλμάνοι, δηλώνουν πως είναι Έλληνες και έχουν ελληνική εθνική συνείδηση.³¹ Αξιοσημείωτη περίπτωση, που υποστηρίζει αυτήν την άποψη, αποτελεί ένα φυλλάδιο της εφημερίδας της Φιλιππούπολης «Μακεδόνοσκι Γλάς» το 1885 με τίτλο «Η Μακεδονία, ήτοι έκθεσις περί της ενεστώσης καταστάσεως του βουλγαρισμού εν Μακεδονία» που τονίζει ότι: «Η καλλιτέρα απόδειξις (ότι οι κάτοικοι απέκτησαν σταθεράν πεποίθησιν ότι είνε Έλληνες) είνε η Στρώμνιτσα και τα Βοδενά, εν οίς δεν υπάρχει ελληνική ψυχή και όμως θεωρούσιν εαυτάς ελληνικάς πόλεις και προτιμώσι την ελληνικήν γώσσαν και τα ελληνικά σχολεία».³² Εκείνη την περίοδο, όμως, το να δηλώνει κανείς Έλληνας δεν είχε την έννοια μιας σταθερής «εθνικής συνείδησης», αφού δεν ανήκε η περιοχή στο ελληνικό κράτος. Σήμαινε πολύ περισσότερο την αίγλη της ελληνικής επιρροής και της ελληνικής γλώσσας ως φορέας εμπορίου και μιας πολιτικής δύναμης.

Όλα αυτά, όμως, μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και την εμφάνιση των βουλγαρικών και ελληνικών διεκδικήσεων στο μακεδονικό έδαφος, με αποκορύφωμα τον Μακεδονικό Αγώνα και τους Βαλκανικούς Πολέμους. Τότε η κάθε χώρα με τα δικά της μέσα προσπαθούσε να αποσπάσει την υποστήριξη των εκεί πληθυσμών και να διαμορφώσει τις συνειδήσεις τους. Η κατάσταση αυτή οδήγησε στον Μακεδονικό Αγώνα του 1904- 1908. Έτσι παρόλο που ο αγώνας ξεκίνησε για να διωχθούν οι Οθωμανοί από την περιοχή, εξελίχθηκε σε πολεμικό πεδίο δράσης των δύο παραπάνω κρατών, Ελλάδας και Βουλγαρίας. Τα πράγματα εν μέρει ξεκαθάρισαν με τους Βαλκανικούς του 1912- 1913. Η γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας διαμελίστηκε σε τρία κομμάτια, σε αυτή του Αιγαίου (ελληνική), του Πιρίν (βουλγαρική) και σε αυτήν του Βαρδάρη (σερβική). Έτσι, μετά από κάποιες μετακινήσεις πληθυσμών, είτε από ανταλλαγή σε εθελοντική βάση είτε βίαιες, όταν οριστικοποιήθηκαν κάπως τα πράγματα, ξεκίνησαν οι ελληνικές αρχές τις αφομοιωτικές πολιτικές τους και στην Έδεσσα.

Η κατάσταση, όμως, δεν ομαλοποιήθηκε. Πολλά προβλήματα προέκυψαν κατά τις πρώτες δεκαετίες της ενσωμάτωσης και πολλά από αυτά συνεχίζουν να υφίστανται

³⁰ Σταλίδης Κων/νος, *ό.π.*, σελ. 288.

³¹ Για μαρτυρίες βλ. *ό.π.*, σσ. 280- 287.

³² Καλοστούπη Ν. Ιωάννου, *Μακεδονία: μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, εκδ. Ιστορήτης, Αθήνα 1993, σελ. 241.

μέχρι και σήμερα. Το ελληνικό κράτος από την αρχή προσπάθησε να εξαλείψει το σλαβικό γλωσσικό ιδίωμα, που εθεωρείτο «μίαςμα» για την εθνική «καθαρότητα» του ελληνικού έθνους. Χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής αποτελεί το γεγονός ότι μέχρι πρόσφατα καμία επίσημη αρχή δεν παραδεχόταν την ύπαρξη σλαβόφωνου πληθυσμού στην ελληνική επικράτεια, παρόλο που στατιστικά στοιχεία των αρχών του 20^{ου} αιώνα μαρτυρούν το αντίθετο, όπως είδαμε παραπάνω. Επομένως και στην Έδεσσα ο κόσμος μιλούσε μία σλαβική διάλεκτο, η οποία δημιούργησε αρκετά προβλήματα στην καθημερινότητα των κατοίκων, κυρίως μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος και την καταστολή ή απαγόρευση της σλαβοφωνίας. Σε διπλωματική αλληλογραφία του 1900, σχετικά με τα Βοδενά που αυτήν την περίοδο θεωρούνταν από τα πιο εξελληνισμένα σλαβόφωνα μέρη, ο σχολικός επιθεωρητής Μπουκουβάλας αναφέρεται ότι: «η ελληνική θεωρείται ως γλώσσα πάντα ξένη, της οποίας γίνεται χρήσις εν εσχάτη ανάγκη, οσάκις δηλαδή ο έτερος των διαλεγομένων αδυνατεί να συνεννοηθή δια της Βουλγαρικής...».³³

Συμπερασματικά, αξίζει να σημειωθεί πως είναι έντονη η ρευστότητα των εθνικών ταυτοτήτων στην περιοχή για όλο το διάστημα, τουλάχιστον μέχρι τον πόλεμο. Όπως και να' χει πάντως, ένα μέρος της πόλης, και κυρίως η τοπική ελίτ είχε ταχθεί σταθερά με το μέρος του ελληνικού κράτους· αυτοί αποκαλούνταν από τους υπόλοιπους «Γραικομάνοι».³⁴ Τέλος, πρέπει να σημειωθεί πως κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας για την παρούσα εργασία ακούστηκαν πολλές ονομασίες για αυτήν την πληθυσμιακή ομάδα, όπως: «ντόπιοι», Έδεσσαίοι, Έλληνες, σλαβόφωνοι, Σλαβομακεδόνες, Μακεδόνες. Στην παρούσα, λοιπόν, εργασία θα αποκαλούνται ως «ντόπιοι» ή Σλαβομακεδόνες.

• ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ

Ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα κατοικούσε στην πόλη και ένα μεγάλο ποσοστό μουσουλμάνων, που πιθανότατα ήταν και η πλειοψηφία στην πόλη και εγκαταστάθηκαν μετά την κατάληψή της από τους Οθωμανούς. Μετά από κάθε κατάκτησή τους, οι Οθωμανοί συνήθιζαν να μεταφέρουν ένα σημαντικό αριθμό εποίκων από διάφορα μέρη της Αυτοκρατορίας, με σκοπό την εδραίωση του Οθωμανικού κράτους στις νέες περιοχές. Δηλαδή, ήθελαν να εγκατασταθούν οι

³³ Κωστόπουλος Τάσος, *ό.π.*, σελ. 58.

³⁴ Από πολλούς αυτοί, ακόμα από την περίοδο 1904- 1908, αποκαλούνταν «γραικομάνοι», γιατί είχαν ταχθεί ανοιχτά υπέρ της ελληνικής πλευράς και ωφελήθηκαν πολύ από αυτήν τους την επιλογή σε διάφορους τομείς κυρίως οικονομικούς, κοινωνικούς (π.χ. αναγνωρισσιμότητας και κύρους) ή ακόμα και μέσω των φορολογικών ελαφρύνσεων.

συγκεκριμένοι πληθυσμοί στον Βαλκανικό χώρο, για διάφορους λόγους, όπως στρατιωτικούς, διοικητικούς, οικονομικούς αλλά δεν είχαν σκοπό την πολιτισμική αφομοίωση των εκεί πληθυσμών. Από την άλλη υπάρχουν και πολλές μαρτυρίες για εξισλαμισμό πολλών ντόπιων κατοίκων της Έδεσσας, κυρίως επειδή αποκτούσαν πολλά δικαιώματα, «ελευθερίες» και αξιώματα στην οθωμανική ιεραρχία. Πολλοί, βέβαια, υποστηρίζουν ότι οι εξισλαμισμοί ήταν καταναγκαστικοί, παρόλο που όπως είναι γνωστό η οθωμανική αυτοκρατορία ήταν ανεκτική απέναντι στους λαούς της Βίβλου, χριστιανούς και εβραίους.³⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναφορά του Εβλιγιά Τσελεμπή ότι κατά την περίοδο του Μπαϊραμιού οι μουσουλμάνοι είχαν το έθιμο να εξισλαμίζουν με τη βία όποιον έβρισκαν στο δρόμο.³⁶

Οι κατοικίες των μουσουλμάνων ξεκινούσαν από το νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης και συνέχιζαν μέχρι και το βόρειο, την περιοχή δηλαδή που απλωνόταν πάνω από το κέντρο και την αγορά (σημερινή οδός Αγίου Δημητρίου, από το ρολόι και πάνω). Η πόλη, μετά την οθωμανική κατάκτηση απέκτησε αναπόφευκτα τα εξωτερικά γνωρίσματα μιας μουσουλμανικής πόλης με τζαμιά, μιναρέδες, χαμάμ και άλλα. Υπήρχαν εννιά μεγάλα τζαμιά και έντεκα μικρά τεμένη.³⁷ Εκτός από τα καινούρια τζαμιά που χτιζόνταν, οι μουσουλμάνοι συνήθιζαν να μετατρέπουν πολλές χριστιανικές εκκλησίες σε τζαμιά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, που μετατράπηκε σε τζαμί και μετονομάστηκε σε Hunkar (Χιουνκιάρ) ή «τζαμί του Σουλτάνου». Μια συνοικία έπαιρνε το όνομά της από το τζαμί της περιοχής.

Για τον ακριβή αριθμό των μουσουλμάνων που κατοικούσαν ανά τους αιώνες στην Έδεσσα δεν υπάρχει σχετική μαρτυρία. Ακόμα και τα στοιχεία που δίνουν οι περιηγητές, που πέρασαν από την πόλη, δεν συμπίπτουν αφού μερικοί υπολόγιζαν ότι ήταν περισσότεροι από τους χριστιανούς, ενώ άλλοι θεωρούσαν ότι υπερίσχυαν οι χριστιανοί, επίσης κυρίως λόγω σκοπιμοτήτων όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Έτσι, λόγου χάρη, ο Άγγλος περιηγητής W. M. Leake αναφέρει πως στις αρχές του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν 1.500 τούρκικα σπίτια και 500 ελληνικά, ενώ μερικές δεκαετίες αργότερα το 1873 ο γραμματέας του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενών Δημήτριος Πλαταρίδης αναφέρει ότι στην πόλη υπήρχαν 400 οικογένειες

³⁵ Κων/νος Σταλίδης, *ό.π.*, σελ. 126.

³⁶ *ό.π.*, σελ. 128.

³⁷ Σήμερα διασώζεται μόνο ένα, το οποίο έχει χαρακτηριστεί διατηρητέο και ενώ υπήρξαν προσπάθειες για να γίνει μουσείο, δυστυχώς σήμερα λειτουργεί απλώς ως αποθήκη αρχαίων ευρημάτων.

μουσουλμάνων και 800 χριστιανικές.³⁸ Ο αισθητά μεν μειωμένος αριθμός των τουρκικών σπιτιών προφανώς εξυπηρετεί εθνικούς και αλτρωτικούς σκοπούς· ο δε αυξημένος αριθμός των χριστιανικών σπιτιών μπορεί να εξυπηρετεί τους ίδιους σκοπούς ή απλώς να μαρτυρά ένα συχνό φαινόμενο εκείνης της περιόδου, καθώς έντονο ήταν το μεταναστευτικό ρεύμα χριστιανών εποίκων κυρίως από τη Θεσσαλία αλλά και από άλλα μέρη του τότε ελληνικού κράτους προς τη Μακεδονία κυρίως για πολιτικούς ή οικονομικούς λόγους.³⁹ Το σίγουρο είναι πάντως, ότι η ύπαρξη εννέα τζαμιών μαρτυρεί ότι ήταν μια αριθμητικά ισχυρή ομάδα στην πόλη και πιθανότατα η ισχυρότερη και η πολυπληθέστερη.

Όμως, όποια θρησκευτική κοινότητα και αν υπερίσχυε αριθμητικά, οι μουσουλμάνοι ήταν η κυβερνώσα αρχή της πόλης. Παρόλα αυτά υπάρχουν μαρτυρίες που εγκωμιάζουν την αρμονική συνύπαρξη των δύο αυτών πληθυσμιακών ομάδων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αρμονική συνεργασία του βενιζελικού Νομάρχη Σταμάτη Σταματίου με τους μουσουλμάνους αξιωματούχους, αλλά και γενικά με όλους τους κατοίκους.⁴⁰ Παρόλα αυτά εκείνη την περίοδο υπάρχουν πολλές μαρτυρίες βίαιου διωγμού μουσουλμάνων από τον ελληνικό στρατό στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας. Αξίζει να τονιστεί, όμως, πως στη δική μου έρευνα πολλοί ήταν αυτοί που ανέφεραν ότι οι σχέσεις των ντόπιων με τους μουσουλμάνους ήταν καλύτερες, φιλικότερες και ισχυρότερες, εν αντιθέσει με τις σχέσεις που είχαν οι ντόπιοι κάτοικοι με τους πρόσφυγες, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, που εγκαταστάθηκαν οι δεύτεροι στην πόλη.

• ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, τον βίαιο διωγμό του εκεί ελληνικού πληθυσμού και την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας που θεσπίστηκε στη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923 πάνω από ένα εκατομμύριο πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, ενώ μισό περίπου εκατομμύριο μουσουλμάνοι υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν το ελληνικό έδαφος. Αυτή η κατάσταση επέφερε πολλές ανακατατάξεις στην ελληνική κοινωνία, κυρίως της υπαίθρου, αφού όταν έφυγαν οι μουσουλμάνοι άφησαν τις περιουσίες και τα σπίτια τους στις ελληνικές αρχές. Αυτές με τη σειρά τους εγκατέστησαν εκεί τους

³⁸ *ό.π.*, σσ. 280, 285.

³⁹ Καρακασίδου Αναστασία, *ό.π.*, σελ. 129.

⁴⁰ Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Πέλλας- Σύλλογος Ανατ/Θρακιωτών Ν. Πέλλας, *Ο Σταμάτης Σταματίου στην Έδεσσα*, Έδεσσα 2008, σελ. 4.

ελληνικούς πληθυσμούς που κατέφθαναν από την Τουρκία. Επομένως, οι πληθυσμιακές αυτές ανακατατάξεις αποτέλεσαν κρίσιμη εξέλιξη στην αναμόρφωση του εθνοτικού ιστού της περιοχής και είχαν ως αποτέλεσμα τη βαθιά αναδιάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων στη Μακεδονία.⁴¹

Έτσι, και στην Έδεσσα τα σπίτια και οι περιουσίες των μουσουλμάνων πέρασαν στα χέρια των προσφύγων παρά τις πρώτες αντιδράσεις και τις όποιες διεκδικήσεις του ντόπιου πληθυσμού, που ήλπιζε πως θα επωφεληθεί από τη μουσουλμανική περιουσία.⁴² Οι πρώτοι, λοιπόν, πρόσφυγες που ήρθαν στην Έδεσσα κατάγονταν από τα παράλια της Μικράς Ασίας (Σμύρνη, Σπάρτη, Προύσα) και από την Ανατολική Θράκη. Όπως χαρακτηριστικά μου ανέφεραν πρόσφυγες κάτοικοι, στην Έδεσσα δεν ήρθαν καθόλου πρόσφυγες από τον Πόντο, τουλάχιστον εκείνα τα χρόνια. Σχετικά με τον ακριβή αριθμό προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην πόλη τα πρώτα χρόνια δεν υπάρχουν πολλές έρευνες. Αξιοσημείωτη περίπτωση πάντως αποτελεί η απογραφή του ελληνικού κράτους το 1928, κατά την οποία στην Έδεσσα εκείνη τη χρονιά ζούσαν 5.580 πρόσφυγες, ενώ ο συνολικός αριθμός κατοίκων της πόλης ήταν 13.743.⁴³ Στην ίδια έρευνα, όμως, «έκπληξη» αποτελεί το γεγονός πως γενικά στην επαρχία Έδεσσας ο σλαβόφωνος πληθυσμός βρέθηκε μόλις 8.850 άτομα εν αντιθέσει με μια καταμέτρηση που είχε γίνει για τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (ΓΔΜ), μόλις τρία χρόνια πριν, το 1925 κατά την οποία ο σλαβόφωνος πληθυσμός αποτελούνταν από 14.827 άτομα. Αυτό μαρτυρά τις νοθεύσεις και αλλοιώσεις των στοιχείων, οπότε μπορεί κάποιος εύλογα να αναρωτηθεί για την αντικειμενικότητα των αποτελεσμάτων και την ακρίβεια των στοιχείων και της ομάδας των προσφύγων.⁴⁴

Σύμφωνα με μαρτυρίες τόσο προφορικές όσο και από τον Τύπο της εποχής, μόλις έφτασαν οι πρώτοι πρόσφυγες στο σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης, οι αρχές τους οδήγησαν σε ένα «πρώην τζαμί» που χρησιμοποιείτο για συγκεντρώσεις και ομιλίες.⁴⁵ Στη συνέχεια, με τη συμβολή του ελληνικού κράτους, μερικοί άρχισαν να εγκαθίστανται στα σπίτια των μουσουλμάνων, ενώ για άλλους χτίστηκαν πρόχειρα καταλύματα. Οι νέοι προσφυγικοί συννοικισμοί χωροθετούνταν γύρω από τον ήδη κατοικημένο χώρο και σε αρκετή απόσταση από αυτόν. Η διάκριση γηγενών και

⁴¹ Καρακασίδου Αναστασία, *ό.π.*, σελ. 249.

⁴² Σύμφωνα με μαρτυρίες, στην Έδεσσα δεν υπήρχαν ιδιαίτερα έντονες συγκρούσεις μεταξύ των δύο αυτών πληθυσμών, όπως συνέβη για παράδειγμα στις αγροτικές περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας.

⁴³ Καυκούλα Κική, *Ελληνική Πολεοδομία 1828- 1940*, για το μάθημα 'Ιστορία της πόλης και της πολεοδομίας' τμήμα Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 110.

⁴⁴ Κωστόπουλος Τάσος, *ό.π.*, σελ. 32.: Οι μεγάλες αυτές αριθμητικά διαφοροποιήσεις των δύο ερευνών εντοπίζονται σε όλη την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις είναι αρκετά προκλητικές.

⁴⁵ Κρυστάλλης Τσώνος, *Οι πρώτοι πρόσφυγες στην Έδεσσα*, περιοδικό λόγου και τέχνης «Επί Τροχάδην», Λαογραφική Εταιρία Ν. Πέλλας, Έδεσσα 1995, σελ. 142.

προσφύγων, που τονίζεται και από την πολεοδομική διάκριση των συνοικισμών, υπήρξε μια πραγματικότητα που διήρκεσε αρκετές δεκαετίες, πριν απαλειφθεί από τα καταλυτικά γεγονότα των ετών της Κατοχής και του Εμφυλίου και τη μαζική εισροή εσωτερικών μεταναστών των μεταπολεμικών χρόνων.⁴⁶ Έτσι, σιγά σιγά δημιουργήθηκαν δύο προσφυγικοί συνοικισμοί: ο Α΄ Προσφυγικός Συνοικισμός, που βρίσκεται στην είσοδο της πόλης (από τον κεντρικό δρόμο που οδηγεί στη Θεσσαλονίκη), και ο Β΄ Προσφυγικός Συνοικισμός, που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της πόλης και φτάνει μέχρι τον κεντρικό δρόμο για τη Φλώρινα. Ο πρώτος συγκροτήθηκε για τα εύπορα κοινωνικά στρώματα με μορφή προαστίου με μικρές μονοκατοικίες, ενώ ο δεύτερος για εργατικές οικογένειες με διώροφες τετραπλές κατοικίες.⁴⁷ Πολλοί αναφέρουν και έναν Γ΄ Προσφυγικό Συνοικισμό, στην περιοχή της σημερινής οδού Αγίου Δημητρίου, ο οποίος ένωνε τους άλλους δύο συνοικισμούς με το κέντρο και την αγορά.⁴⁸

Ολοκληρώνοντας, αξίζει να αναφερθεί πως αυτοί οι άνθρωποι ξεριζώθηκαν από τον τόπο τους, αναζήτησαν νέα πατρίδα και προσπάθησαν να ενσωματωθούν σε αυτήν. Πολλές ήταν οι δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν ιδίως τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους, όπως την καχυποψία και την αρνητική αντιμετώπισή τους από πολλούς ντόπιους- γηγενείς κατοίκους των πόλεων ή περιοχών που εγκαθίσταντο. Οι σχέσεις αυτές, λοιπόν, θα αναλυθούν εκτενώς παρακάτω. Εξάλλου και στην πόλη της Έδεσσας, η αντιπαράθεση των δύο αυτών πληθυσμιακών ομάδων, ντόπιων και προσφύγων, μπορεί να μην ήταν έντονη αλλά δεν αποτελεί αποκύημα της φαντασίας. Μπορεί δηλαδή στην Έδεσσα να μη έφτασε η κατάσταση στα άκρα και να μην υπήρξαν ιδιαίτερες συγκρούσεις, αλλά πανελλαδικά υπάρχει πλήθος μαρτυριών, που πιστοποιούν την οργάνωση και πολιτικοποίηση των διαφορών τους (κυρίως των πολιτισμικών), δηλαδή την εκκίνηση μιας διαδικασίας εθνοτικής διαφοροποίησης των δύο ομάδων.⁴⁹

• ΜΙΚΡΟΤΕΡΕΣ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ (ΒΛΑΧΟΙ, ΑΡΜΕΝΙΟΙ)

Εκτός από τις παραπάνω πολυπληθείς ομάδες στην Έδεσσα κατοικούσαν και κάποιες άλλες, όπως Βλάχοι, Αρμένιοι, Ρομά. Δυστυχώς, η βιβλιογραφία για αυτούς τους πληθυσμούς είναι από ελάχιστη ως και ανύπαρκτη. Δε γνωρίζουμε ούτε πότε

⁴⁶ Καυκούλα Κική, *ό.π.*, σελ. 111.

⁴⁷ *ό.π.*, σσ. 116- 117.

⁴⁸ Γερεμτζές Λάμπης, *Αναμνήσεις από την παλιά Έδεσσα*, εκδ. Βαγουρδή, Έδεσσα 2004, σελ. 19- 20.

⁴⁹ Βασίλης Γούναρης- Ιάκωβος Μιχαηλίδης- Γιώργος Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997, σελ. 44.

ακριβώς εγκαταστάθηκαν στην πόλη, ούτε πόσοι ήταν αριθμητικά. Έτσι, οι όποιες πληροφορίες έχουν ληφθεί κυρίως από τις συνεντεύξεις- μαρτυρίες.

α) Οι Βλάχοι, λοιπόν, ήταν μία αξιόλογη αριθμητικά πληθυσμιακή ομάδα της πόλης, που πολλοί υποστηρίζουν πως καταγόταν από την Ήπειρο. Θεωρούνταν «παραδοσιακοί» και εύκολα αναγνωρίζονταν από την χαρακτηριστική εμφάνισή τους με τις φουστάνελες, τις γκλίτσες και το στριμμένο τους μουστάκι. Κατοικούσαν στην δυτική πλευρά της πόλης, κοντά στο κέντρο όπου ουσιαστικά ήταν μια μεθοριακή ζώνη ανάμεσα στα σπίτια των ντόπιων και των μουσουλμάνων ή αργότερα των προσφύγων. Όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν στις μαρτυρίες, είχαν μεγάλα και αρχοντικά σπίτια με εσωτερικές αυλές, που καταλάμβαναν ολόκληρα σημερινά οικοδομικά τετράγωνα.

Θεωρούνταν οικονομικά ευκατάστατοι και η κύρια ασχολία τους ήταν η κτηνοτροφία. Βέβαια, οι στάβλοι και τα βοσκοτόπια τους βρίσκονταν στην πεδιάδα, που απλωνόταν νότια της Έδεσσας, ακόμα και πολλά χιλιόμετρα μακριά. Οι παλιοί Έδεσσαίοι Βλάχοι ήταν όλοι μεγάλοι τσελιγγάδες με χιλιάδες πρόβατα και απέραντα βοσκοτόπια στη διάθεσή τους.⁵⁰ Από την άλλη, αρκετοί είχαν στραφεί και προς το εμπόριο, αλλά και πάλι αυτό σχετιζόταν με κτηνοτροφικά προϊόντα. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί πως ήταν υπολογίσιμη δύναμη της Έδεσσας που συμμετείχε ενεργά στα τότε πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα της περιοχής. Θεωρούνταν συμπαθείς, αφού οι σχέσεις τους ήταν καλές τόσο με τους ντόπιους- σλαβόφωνους κατοίκους της πόλης όσο και με τους μουσουλμάνους. Αρκετά προβλήματα, όμως, που τους οδήγησαν πολλές φορές ακόμα και στα δικαστήρια, είχαν δημιουργηθεί, με τους πρόσφυγες, κυρίως λόγω των απαλλοτριώσεων βοσκοτόπων που έγιναν από το ελληνικό κράτος, αφού έχασαν μεγάλες εκτάσεις γης, οι οποίες διανεμήθηκαν στους πρόσφυγες. Μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος, διατήρησαν καλές σχέσεις με τους Έλληνες αξιωματούχους ακολουθώντας τη διπλωματική «οδό», αφού τους βοήθησε να διατηρήσουν πολλά από τα κεκτημένα και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους στοιχεία, όπως ήταν η γλώσσα, τα ήθη και έθιμά τους.

β) Μία ακόμα μικρή πληθυσμιακή ομάδα, που εγκαταστάθηκε στην Έδεσσα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι οι Αρμένιοι. Πάντα φιλικώς διακείμενοι προς τους Έλληνες, ήρθαν στη χώρα μας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (γύρω στα 1920) μετά το κυνηγητό, τις βιαιοπραγίες και τις διώξεις των Τούρκων. Τους παραχωρήθηκαν λίγα

⁵⁰ Λάμπης Γερεμτζές, *Αναμνήσεις από την παλιά Έδεσσα*, εκδ. Βαγουρδή, Έδεσσα 2004, σελ. 108.

σπίτια, επίσης, στη νοτιοδυτική πλευρά της πόλης, ακριβώς στο σημείο που τερμάτιζε η συνοικία των ντόπιων κατοίκων του δυτικού Βαροσίου. Θεωρούνταν άνθρωποι προοδευτικοί και ιδιαίτερα μορφωμένοι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της προοδευτικής τάσης που ακολουθούσαν κρίνεται ακόμα και η αρχιτεκτονική των σπιτιών τους, που ακολουθούσε τα ευρωπαϊκά μοντέρνα πρότυπα. Ακόμα, η αμέριστη αγάπη και φροντίδα τους για τα γράμματα φαίνεται κυρίως από το γεγονός ότι πολλοί έστελναν τα παιδιά τους στο εξωτερικό για σπουδές· και πολλοί από αυτούς διέπρεψαν στο χώρο των επιστημών, όπως στην ιατρική και τη νομική.

Τέλος, χρειάζεται να τονιστεί πως στην πόλη κατά καιρούς διέμεναν και κάποιοι ξένοι, όπως διπλωμάτες, έμποροι ή και περιηγητές. Άνθρωποι δηλαδή που ήθελαν να επισκεφτούν την Έδεσσα για λόγους επαγγελματικών ή και απλά «τουριστικούς». Κλείνοντας λοιπόν, με βάση την παραπάνω περιγραφή, αξίζει να διερωτηθεί κανείς αν μπορούμε να πούμε ότι η οικονομική ανάπτυξη της πόλης συνέβαλε στην όσμωση των διαφόρων εθνο-πολιτισμικών ομάδων και συνεισέφερε στον εκσυγχρονισμό της πόλης συμβάλλοντας στην απαγκίστρωση από τις όποιες πολιτισμικές διαφορές υπήρχαν, λειτούργησε δηλαδή ως χωνευτήρι ή τόνισε περισσότερο τις διαφορές ανάμεσα στις ομάδες αυτές.

3. α) Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η πόλη θεωρείται μία σημαντική κοινωνική και διοικητική μονάδα, που εξυπηρετεί και οργανώνει τους κατοίκους της με σκοπό την ομαλότερη λειτουργία ακόμα και του κράτους. Ο κύκλος ζωής μιας πόλης με τις ιστορικές μεταβολές, με τη διαδοχή πολιτισμών και κοινωνικών ομάδων στο χώρο αποτυπώνεται στα κτίσματα, στα μνημεία, στη χωροταξία, στο φυσικό και δομημένο περιβάλλον της. Επίσης, ανάλογα αποτυπώνονται στο γεωγραφικό της χώρο οι λειτουργίες της πόλης, η οικονομική και κοινωνική της ζωή, οι δραστηριότητες των κατοίκων της. Η πόλη, δηλαδή, διαρθρώνεται από χώρους κοινωνικοποίησης (σπίτια, δρόμους, γειτονίες, σχολεία, τόπους εργασίας), χώρους κοινωνικής επαφής (πλατείες, πάρκα, καφενεία, εστιατόρια, θέατρα, κινηματογράφους), χώρους λατρείας (εκκλησίες, ναοί), χώρους μνήμης (μνημεία) και άλλα.⁵¹

⁵¹ Θανοπούλου Μαρία, «Μνήμη και αστικός χώρος: σκέψεις και επισημάνσεις με αφετηρία τη διεύρυνση της μνήμης στον αγροτικό χώρο», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Σχολή Διαχείρισης Φυσικών

Όμως, πολλοί και διάφοροι παράγοντες ρυθμίζουν τις εκάστοτε αλλαγές που συντελούνται για την εξέλιξη τόσο της πόλης όσο και της κοινωνίας. Η οικονομία (όπως για παράδειγμα ο αγροτικός και βιομηχανικός τομέας παραγωγής), οι μεταφορές και οι επικοινωνίες, οι νομικές σχέσεις και πολλές πολιτισμικές παράμετροι κατά καιρούς διαφοροποιούνται με αποτέλεσμα η πόλη να εξελίσσεται άλλες φορές θετικά και άλλες φορές αρνητικά. Επίσης, υπάρχουν και πολλοί φυσικοί παράγοντες που τις μεταβάλλουν, όπως μια πλημμύρα, ένας σεισμός ή μια πυρκαγιά. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο αστικός χώρος αναδιαμορφώνεται και προσαρμόζεται σε νεότερες ανάγκες και ανθρώπινες επιθυμίες για καλύτερες συνθήκες διαβίωσης στην πόλη. Η Έδεσσα, λοιπόν, έχει υποστεί κατά καιρούς τέτοιες αλλαγές.

Ξεκινώντας από τα τέλη του 19^{ου} με αρχές 20^{ου} αιώνα διαπιστώνει κανείς πως πολλά χωροταξικά στοιχεία της πόλης διατηρούνται ακόμα από τους Βυζαντινούς χρόνους, όπως είναι ένα τμήμα του τείχους της Ακρόπολης και η παλιά συνοικία Βαρόσι, για την οποία θα γίνει λόγος ξεχωριστά παρακάτω. Όμως, μετά την κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς δημιουργήθηκαν ξεχωριστές συνοικίες για τους μουσουλμάνους κατοίκους, με την κατασκευή δικών τους κτιρίων, όπως τζαμιά, χαμάμ, κρήνες και άλλα. Έτσι, στην περίοδο που εξετάζουμε, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, υπήρχαν εννιά συνοικίες μουσουλμάνων και τρεις χριστιανικές που βρίσκονταν σε σχετικά μακρινές αποστάσεις μεταξύ τους. Άρα, η πολιτισμική διαφορά αποτυπώνεται και στον αστικό χώρο, με το σχηματισμό χωρικών ενοτήτων με κατοίκους αμιγούς εθνο-θρησκευτικής προέλευσης. Η κάθε συνοικία λειτουργεί κοινωνικά με κέντρο το θρησκευτικό της κτίσμα, μέσα ή κοντά στο οποίο επιτελεί τις κοινωνικές της δραστηριότητες (μόρφωση, περίθαλψη, κοινωνική πρόνοια, θρησκευτικές εορτές, αναψυχή, έθιμα κ.ά.). Έτσι, η ισχυρή επίδραση του χώρου διατηρεί την παραδοσιακή κοινοτική συνοχή.⁵²

Από την άλλη, την περίοδο που εξετάζουμε (αρχές 20^{ου} αιώνα) κοινός χώρος συνάντησης θεωρούνταν το κέντρο, δηλαδή η αγορά και η κεντρική πλατεία. Το κέντρο της πόλης είναι ένας εύκαμπτος πολυλειτουργικός τόπος, που διατηρεί στη συνείδηση των κατοίκων κυρίαρχη θέση ως πόλος έλξης των πιο σημαντικών αστικών δραστηριοτήτων, όπως το εμπόριο, τα καταστήματα, η διασκέδαση και

Πόρων και Επιχειρήσεων Αγρινίου, «Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60», εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σελ. 142.

⁵² Α. Καραδήμου- Γερολύμπου, Κ.Καυκούλα, Ν. Καλογήρου, Ν.Παπαμίχος, Β. Χασστιάογλου, «Πόλη και Πολεοδομία στη Βόρειο Ελλάδα μετά το 1912», ανάπτυπο από τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική Πόλη», Εταιρία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σελ. 399.

άλλα.⁵³ Η πλατεία, επίσης, ήταν ένας χώρος συνάντησης και συνεύρεσης των κατοίκων για επαγγελματικούς λόγους αλλά και για τις καθημερινές τους αγοραπωλησίες. Γύρω, λοιπόν, από αυτόν το χώρο βρίσκονταν πολλοί χώροι συγκέντρωσης, όπως καφενεία, μικρά εστιατόρια, ζαχαροπλαστεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην Έδεσσα αποτελεί και το παζάρι που γινόταν πολύ κοντά στην κεντρική αγορά της πόλης. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει στο έργο της η Α. Καρακασίδου «Η αγορά ήταν βασικός θεσμός, που διευκόλυνε την αλληλεπίδραση μεταξύ των τοπικών πληθυσμών. Δεν είναι τυχαίο που τα καφενεία και τα χάνια βρίσκονται [...] στην αγορά. Ήταν ο κεντρικός τόπος ανταλλαγών μεταξύ εθνοτικών ομάδων, μεταξύ των κατοίκων και μεταξύ των οικογενειών.»⁵⁴

Σημαντικό στοιχείο της αναμόρφωσης της Έδεσσας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπήρξε και η πρώτη βιομηχανική ανάπτυξη, την οποία προώθησαν τόσο ντόπιοι κάτοικοι της πόλης όσο και επενδυτές από τη Νάουσα ή την Κωνσταντινούπολη.⁵⁵ Η άνοδος του ελληνικού εμπορίου, λόγω των εκσυγχρονιστικών μέτρων που είχε λάβει η Οθωμανική Αυτοκρατορία με τις ρυθμίσεις του «Τανζιμάτ» το 1856, η γεωφυσική θέση της πόλης με τα άφθονα νερά, που αποκαλούνται ακόμα και στις μέρες μας «Λευκός Άνθρακας» και βοηθούσαν στη δωρεάν- φυσική κίνηση μύλων, βιοτεχνιών και εργοστασίων, τα χαμηλά ημερομίσθια, αλλά και η κατασκευή του σιδηροδρόμου στην πόλη, που ένωσε τη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια, τη Νάουσα και το Μοναστήρι, συνέβαλαν στην εκβιομηχάνιση της πόλης. Σταδιακά αναπτύχθηκαν στα όριά της, ανάμεσα στην περιοχή των Καταρρακτών και το Βαρόσι, περιοχές με συγκεκριμένο παραγωγικό χαρακτήρα, όπως μύλοι, βυρσοδεψεία, μπατάνια⁵⁶. Στο ευνοϊκό αυτό για την επιχειρηματικότητα περιβάλλον ιδρύθηκαν πέντε σημαντικά και επικερδή εργοστάσια που απασχόλησαν ένα μεγάλο ποσοστό κατοίκων της πόλης και της ευρύτερης περιοχής και συνέβαλαν στη βιομηχανική εμπορική άνθιση όλης της Μακεδονίας.⁵⁷ Τέλος, η βιομηχανική εικόνα της πόλης συμπληρώθηκε από τις πολλές και μεγάλες βιοτεχνίες σηροτροφίας (μεταξουργεία) και ταπητουργίας (παραγωγή χαλιών).⁵⁸ Όλα αυτά τα εργοστάσια, λοιπόν, όπως είναι φυσικό άλλαξαν άρδην την εικόνα της πόλης που δικαίως είχε χαρακτηριστεί ως «Μάντσεστερ των Βαλκανίων».

⁵³ Δέσποινα Μαχαϊρίδου, *Ανάπλαση στο κέντρο της Έδεσσας: επαναπροσδιορισμός αστικού τοπίου*, εκδ. Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος 2008, σελ. 35.

⁵⁴ Καρακασίδου Αναστασία, *ό.π.*, σελ. 150.

⁵⁵ Alexandra Yerolympos, *Urban Transformations in the Balkans (1820- 1920)*, University Studio Press, Thessaloniki 1996, p. 50.

⁵⁶ Το μπατάνι ήταν ένας χώρος όπου επεξεργάζονταν το μαλλί, κατασκευάζονταν και βάφονταν μάλλινες κουβέρτες.

⁵⁷ Στο δεύτερο κεφάλαιο θα γίνει εκτενή αναφορά για το καθένα από αυτά τα εργοστάσια.

⁵⁸ Γεώργιος Μίντσης, *80 χρόνια ελεύθερη Έδεσσα 1912-13*, εκδ. Δήμου Έδεσσας, Έδεσσα 1992, σσ.43- 45.

Ακόμα και σήμερα η τυπολογία, η μορφολογία και η όλη σύνθεση των εναπομεινάντων εργοστασίων (π.χ. Κανναβουργείο) αναδεικνύονται σε εκφραστές της συλλογικής ταυτότητας της Έδεσσας και σηματοδοτούν το τέλος μιας εποχής ευημερίας για την πόλη.

Επιπλέον, σημαντικές αλλαγές στην εικόνα της πόλης συνέβησαν με τον ερχομό των προσφύγων. Οι χαράξεις των προσφυγικών συνοικισμών με τον «ορθολογισμό», την κανονικότητα και τη μορφή των οικοπέδων διευκόλυναν τη μαζική ανοικοδόμηση.⁵⁹ Με την άφιξη των προσφύγων επεκτάθηκαν τα όρια της πόλης και με τη συμβολή και άλλων διαφόρων συγκυριών η πόλη άρχισε να αναμορφώνεται και να εκσυγχρονίζεται. Από την άλλη πλευρά, μπορεί κανείς να θεωρήσει πως η πόλη διατηρεί ορισμένα γνωρίσματα της παλαιότερης μορφολογίας και λειτουργίας κυρίως σε μέρη που δεν εθίγησαν από καταστροφές, είτε φυσικές είτε εξαιτίας πολέμων. Έτσι, σήμερα η Έδεσσα είναι μια πόλη που συνδυάζει στοιχεία και του παρελθόντος και του παρόντος, και παραδοσιακά και εκσυγχρονισμένα με χαρακτηριστικό παράδειγμά της την παραδοσιακή συνοικία «Βαρόσι».

β) ΤΟ ΒΑΡΟΣΙ

Ιδιαίτερος, όμως, λόγος πρέπει να γίνει για το Βαρόσι. Είναι ο εκτός των τειχών οικισμός, το ξώμπουργκο, αποτελεί ίσως το πρώτο οικιστικό πυρήνα της σημερινής πόλης και ανήκε στο χώρο της Ακρόπολης κατά την Αρχαιότητα και εντός των βυζαντινών τειχών κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Η ιστορία της συνοικίας ξεκινά στα τέλη του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. όταν οι κάτοικοι της κάτω πόλης του Λόγγου, αναζητώντας ασφάλεια, εγκαταστάθηκαν επάνω στο βράχο.⁶⁰ Γεωγραφικά και χωροταξικά οριοθετείται στο λεγόμενο «φρύδι» της πόλης, που βρίσκεται στη νότια πλευρά της ακριβώς περιμετρικά από τα βράχια που ανυψώνονται από τον χώρο του Λόγγου. Δυτικά ξεκινούσε από την περιοχή όπου σήμερα βρίσκεται το ξενοδοχείο «Ξενία» και ανατολικά έφτανε ως την περιοχή των Καταρρακτών εκεί όπου βρίσκονταν τα χριστιανικά νεκροταφεία της πόλης. Σήμερα σώζεται μόνο η ανατολική πλευρά του, αφού όλο το δυτικό τμήμα καταστράφηκε από την πυρκαγιά του 1944, όταν οι Γερμανοί πυρπόλησαν την περιοχή. Έτσι, το τμήμα που διασώθηκε

⁵⁹ Α. Καραδήμου- Γερολύπου, Κ. Καυκούλα, ..., «Πόλη και Πολεοδομία...», ό.π., σελ. 415.

⁶⁰ Σταλίδης Γιώργος, «Δρόμοι στην Έδεσσα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας: σύμφωνα με μαρτυρίες περιηγητών», ΙΗ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο (31 Μαΐου- 1 Ιουνίου 1997) Πρακτικά, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 51- 52.

αποτελεί ακόμα και σήμερα καλή μαρτυρία για το αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό χαρακτήρα της συνοικίας και των ντόπιων κατοίκων της.

Οι κάτοικοί του αποτελούν τους πρώτους χριστιανούς της Έδεσσας και θεωρούνται μέχρι και σήμερα ως ο ντόπιος- γηγενής πληθυσμός, που όπως επιβεβαιώθηκε από την επιτόπια έρευνα, μιλά τη σλαβομακεδονική διάλεκτο. Σχετικά με τον αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό χαρακτήρα της πόλης αξίζει να σημειωθεί πως η οργάνωσή της ήταν καθαρά αμυντική. Τα σπίτια, χαρακτηριστικά μακεδονικής αρχιτεκτονικής, είναι χτισμένα «εν σειρά», έτσι ώστε από την πλευρά του δρόμου εξωτερικά να φαίνεται ένας ενιαίος τοίχος με περιορισμένα ανοίγματα στο ισόγειο και μικρά παράθυρα στους πάνω ορόφους. Οι αυλές βρίσκονται στο πίσω μέρος των οικοπέδων ή ορισμένες φορές στο πλάι πίσω από μαντρότοιχους. Αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη στις αυλές μικρών θυρών που διευκόλυναν την επικοινωνία μεταξύ των γειτονικών σπιτιών και ενίσχυαν τον αμυντικό χαρακτήρα της πόλης.⁶¹ Η ρυμοτομία της περιοχής χαρακτηρίζεται από πολλούς ως άναρχη, αφού οι δρόμοι ήταν στραβοί, στενοί, δυσκολοδιάβατοι, σκοτεινοί, λιθόστρωτοι, όπως χαρακτηριστικά αποκαλούνται «καλντερίμια». Υπήρχαν μόνο δύο σημαντικοί δρόμοι, ο ένας στην ανατολική και ο άλλος στη δυτική πλευρά της συνοικίας, που εξυπηρετούσαν αρχικά στην επικοινωνία της παλιάς- κάτω και της πάνω πόλης, και αργότερα στην μετακίνηση των κατοίκων προς το Λόγγο και τα κτήματά τους.⁶²

Σήμερα, λοιπόν, το Βαρόσι αποτελεί ένα πολύ σημαντικό τμήμα της πόλης καθώς χάρη σε αυτό συνυπάρχουν η παλιά πόλη με τη νέα. Για τους ξένους αποτελεί ένα τουριστικό αξιοθέατο, ενώ δεν είναι λίγοι οι Έδεσσαίοι που δρύνονται της ευκαιρίας και χτίζουν στην περιοχή παραδοσιακά σπίτια με αυτή την ίδια αρχιτεκτονική. Αποτελεί, επίσης, φορέα πολιτιστικών μηνυμάτων και αξιών και σίγουρα μέρος της υπάρχουσας και της μελλοντικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Το 1983 το Βαρόσι κρίθηκε διατηρητέο⁶³ και από τότε γίνονται προσπάθειες για την ανάπλασή του. Χαρακτηριστικό αυτών των προσπαθειών αποτελεί το γεγονός πως το 1990 βραβεύτηκε με το πρώτο βραβείο από την Ευρωπαϊκή Ένωση η μελέτη του Δήμου Έδεσσας «για ανάδειξη- ανάπλαση του διατηρητέου βορειοανατολικού τμήματος».

⁶¹ Ομάδα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Αθλητικού Γυμνασίου Έδεσσας, *Τα μνημεία της Έδεσσας*, Έδεσσα 1994, σελ. 5.

⁶² Σταλίδης Γιώργος, *ό.π.*, σελ. 55, 62.

⁶³ Πρόκειται για απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού ΦΕΚ 155/8/7-4-1983.

Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΘΝΟΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

1. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

Το κεφάλαιο αυτό παρουσιάζει τα αποτελέσματα της επιτόπιας έρευνας σχετικά με τα επαγγέλματα της πόλης από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και την κατανομή τους με βάση τις πληθυσμιακές ομάδες της πόλης. Τα επαγγέλματα αποτελούν πάντα ένα πολύ σημαντικό και ενδιαφέρον κομμάτι αναζήτησης της ιστορίας μιας πόλης και βοηθούν στην ορθότερη κατανόησή της, ιδίως όσον αφορά τις οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και γεωφυσικές συνθήκες μιας περιοχής. Η Έδεσσα βρίσκεται σε μια αξιόλογη φυσική θέση, που ευνόησε την εκμετάλλευση υλικών αγαθών. Διέθετε μια πολύ εύφορη πεδιάδα και μεγάλες δασώδεις εκτάσεις στα γύρω βουνά, που συνέβαλαν στην παραγωγή και εμπορία των αγροτικών προϊόντων. Κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα η οικονομία της πόλης βασιζόταν κυρίως στον αγροτικό τομέα, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα όμως η οικονομία της μετατράπηκε σε εμπορική, βιοτεχνική και βιομηχανική. Σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία διαδραμάτισε και η εκμετάλλευση της κινητήριας δύναμης του νερού, η οποία λειτούργησε καταλυτικά για τη βιομηχανική ανάπτυξη της περιοχής. Καθώς οι σημαντικότερες από τεχνική άποψη, παραγωγικές εγκαταστάσεις ήταν εκείνες που αξιοποιούσαν φυσικές ενεργειακές πηγές, όπως την ανθρώπινη μυϊκή δύναμη, τα ζώα, τη ροή του νερού και την πνοή του ανέμου.⁶⁴

Επίσης, και ο χώρος του Λόγγου αποτέλεσε σημαντικό στοιχείο της εδεσσαϊκής οικονομίας, καθώς ήταν ο κατεξοχήν αγροτικός χώρος της πόλης με τους «μπαχτσέδες» που την εφοδίαζαν με τα απαραίτητα οπωροκηπευτικά τόσο για κατανάλωση όσο και για πώληση. Από τις μαρτυρίες των κατοίκων που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, φάνηκε πως η περιοχή του Λόγγου αποτελούσε έναν σημαντικό και συναισθηματικά φορτισμένο χώρο των ντόπιων κατοίκων της πόλης, αφού οι περισσότεροι είχαν εκεί από λίγα στρέμματα στην κατοχή τους. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως οι ντόπιοι κάτοικοι έχουν χαρακτηριστεί ως «μπαχτσεβάνηδες» και «αγρότες του Λόγγου». Χαρακτηρισμοί που

⁶⁴ Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σσ. 305- 316.

από μία μεγάλη μερίδα ντόπιων κατοίκων θεωρούνται υποτιμητικοί, καθώς εκφράζουν την άποψη πως ήταν άξεστοι και αμόρφωτοι.⁶⁵

Τέλος, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των επαγγελματιών έπαιξε και ο θεσμός των συντεχνιών. Οι συντεχνίες προϋπήρχαν της Οθωμανικής περιόδου, αφού και επί Βυζαντίου αποτελούσαν τις οργανώσεις κοινών επαγγελματικών ομάδων. Βέβαια, κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απέκτησαν περισσότερα προνόμια και μεγαλύτερη δύναμη. Σημαντική πληθυσμιακή ομάδα των συντεχνιών θεωρούνταν οι μαθητευόμενοι (τσιράκια), οι οποίοι εκπαιδεύονταν για να είναι οι συνεχιστές του εκάστοτε επαγγέλματος, που αντιπροσώπευε η συντεχνία. Επομένως, κατάλοιπό τους αποτελούσαν το πλήθος των επαγγελματιών (τεχνιτών) που υπήρχαν στην πόλη, όπως αυτά του σαμαρά, του δεμερτζή, του γανωτή, του κουρέα, του μπακάλη και άλλα που θα αναφερθούν παρακάτω.

Στην παρούσα, λοιπόν, έρευνα θα μελετηθούν αναλυτικά τα επαγγέλματα της πόλης και η κατανομή τους στις επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες. Μας ενδιαφέρει καταρχάς να δούμε αν υπήρχε από τον καιρό του Μεσοπολέμου «εθνοτικός καταμερισμός» των επαγγελματιών. Ένας τέτοιος εθνοτικός καταμερισμός εργασίας, σύμφωνα με επιτόπια έρευνα της Ρίκης Βαν Μπούσχοτεν, υπήρχε ακόμα πολύ πρόσφατα σε μια άλλη πολυεθνοτική περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, στη Φλώρινα, όπου οι περισσότεροι πρόσφυγες ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, ελεύθεροι επαγγελματίες ή έμποροι, οι Αρβανίτες οικοδόμοι, οι Βλάχοι κτηνοτρόφοι, έμποροι και μπακάληδες· ενώ οι σλαβόφωνοι ντόπιοι κάτοικοι απασχολούνται κυρίως με επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού κύρους, όπως εργάτες, μικρέμποροι ή δάσκαλοι σε δημοτικά σχολεία.⁶⁶ Εάν ισχύει αυτή η υπόθεση εργασίας και για την Έδεσσα, θα δούμε με ποια επαγγέλματα ασχολούταν η κάθε εθνοτική ομάδα της πόλης και ποιοι ήταν οι κοινωνικοί και πολιτικοί παράγοντες που συνέβαλαν σε αυτήν την επιλογή. Η έρευνα αυτή φιλοδοξεί να δείξει ότι η μελέτη των επαγγελματιών μιας πολυπολιτισμικής πόλης μπορεί να συμβάλλει αφενός στην ιστορική και κοινωνική προσέγγιση του αστικού χώρου, και αφετέρου στην κατανόηση των ιδιαίτερων πολιτισμικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών των εθνοτικών ομάδων που τον κατοικούν.

⁶⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το μνημείο που ετοιμάζεται αυτό το χρονικό διάστημα προς «τιμή» των ντόπιων κατοίκων, κατά το οποίο συμβολίζεται ο ντόπιος Έδεσσαίος ως κουρασμένος αγρότης «μπαχτσεβάνης», που ανηφορίζει από τον Λόγγο σέρνοντας ένα γαϊδουράκι. Εκτενής λόγος για το συγκεκριμένο γεγονός θα γίνει στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

⁶⁶ Riki Van Boeschoten, “When difference matters: sociopolitical dimensions of ethnicity in the district of Florina”, in Jane Cowan, *Macedonia: the politics of identity and difference*, Pluto Press, London 2000, p. 32- 33.

2. ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

• ΓΕΩΡΓΙΑ- ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

Όπως είναι φυσικό για κάθε πόλη, έτσι και στην περίπτωση της Έδεσσας, δεν ήταν μεγάλο το ποσοστό των κατοίκων που ασχολούταν με γεωργικές ή κτηνοτροφικές εργασίες και εξαρτιόταν οικονομικά αποκλειστικά από αυτές.

Εξαίρεση αποτέλεσαν οι κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης, οι περισσότεροι από τους οποίους, λίγοι μουσουλμάνοι και αρκετοί Βλάχοι, ζούσαν στην πόλη, αλλά πολλά από τα κτήματά τους βρίσκονταν σε γύρω περιοχές –όπως για παράδειγμα στη σημερινή Σκύδρα και στα γύρω χωριά της-. Τα τσιφλίκια αυτά περιλάμβαναν βοσκοτόπους, όπου μουσουλμάνοι και χριστιανοί (βλαχόφωνοι) κτηνοτρόφοι εξέτρεφαν πρόβατα και καλλιεργούσαν δημητριακά για ζωοτροφές.⁶⁷ Τα κοπάδια τους ήταν αρκετά μεγάλα, αφού σύμφωνα με τη μαρτυρία του κυρίου Δ. Χ. «ένας τσέλιγκας μπορούσε να έχει στην κατοχή του περίπου 2.000 με 3.000 αιγοπρόβατα». Διατηρούσαν και στάνες έξω από την πόλη και ο καθένας είχε στη δούλεψή του πολλούς εργάτες που ήταν υπεύθυνοι για την περάτωση των κτηνοτροφικών εργασιών, όπως ήταν η βοσκή, το τάϊσμα, το άρμεγμα, το κούρεμα των προβάτων, το εμπόριο μαλλιού, η παραγωγή τυριού, η πώληση γάλατος, τυριού και άλλα. Οι ίδιοι οι τσελιγγάδες ήταν παράλληλα και έμποροι κτηνοτροφικών προϊόντων. Χαρακτηριστικό είναι ότι πολλοί από αυτούς είχαν και τα δικά τους μαγαζιά και πουλούσαν πολλές ποικιλίες τυριών, γάλα, γιαούρτι, ή ακόμα κάποιοι γύριζαν από γειτονιά σε γειτονιά για να πουλούν τα εμπορεύματά τους. Οι τσιφλικάδες μουσουλμάνοι είναι γνωστό πως είχαν στη δούλεψή τους πολλούς χριστιανούς εργάτες, πολλοί από τους οποίους κατάγονταν από τα γύρω χωριά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στη συνέντευξη ο κύριος Μ. Α.: «γνωρίζω από τους παππούδες μου πως πολλές γενιές της οικογένειάς μου ήταν εργάτες σε κτήματα ενός μουσουλμάνου και όταν έγινε η ανταλλαγή των πληθυσμών πέρασε τους τίτλους ιδιοκτησίας σε μας.» Πράγματι, αυτή ήταν μια συνήθης τακτική των μουσουλμάνων λίγο πριν εγκαταλείψουν την Ελλάδα, κατά την οποία μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες

⁶⁷ Καρακασίδου Αναστασία, *ό.π.*, σελ. 125.

μεταβίβαζαν τις ιδιοκτησίες τους σε τοπικούς χριστιανούς τις παραμονές της αναχώρησής τους, είτε οικειοθελώς είτε έπειτα από εξαναγκασμό.⁶⁸ Σύμφωνα με παραδόσεις, επίσης, οι κάτοικοι του σημερινού χωριού Μεσημέρι –προάστιο της Έδεσσας– ήταν όλοι εργάτες ενός μουσουλμάνου αγά που είχε στην κατοχή του όλη την ευρύτερη περιοχή του Μεσημερίου, οι οποίοι ελευθερώθηκαν μόλις εγκατέλειψε την πόλη ο μουσουλμάνος αφέντης τους.

Για τους μικροϊδιοκτήτες ο κατεξοχήν αγροτικός χώρος της πόλης ήταν η περιοχή του Λόγγου. Η περιοχή αυτή είναι ακριβώς κάτω από τα βράχια της πόλης, δηλαδή κάτω από την περιοχή του Βαροσίου. Όλοι όσοι είχαν στην κατοχή τους κτήματα σε εκείνη την περιοχή ήταν οι «ντόπιοι» κάτοικοι. Αυτοί σχετικά εύκολα και γρήγορα επικοινωνούσαν με τα κτήματά τους, αφού υπήρχαν δρόμοι- καλντερίμια που ένωναν τις γειτονιές του Βαροσίου με αυτά. Παρόλα αυτά, τα κτήματα ήταν μικρά περιβόλια, ο καθένας δηλαδή είχε λίγα στρέμματα στην κατοχή του. Για αυτό, άλλωστε, οι κάτοικοι τα αποκαλούσαν «μπαχτσέδες». Η παραγωγή ήταν περιορισμένη και προοριζόταν κυρίως για οικιακή χρήση. Λίγοι ήταν αυτοί που μπορούσαν να πωλούν μόνοι τους ένα μέρος της σοδειάς τους στο παζάρι της πόλης ή στην κεντρική αγορά «Πλατανάκια»⁶⁹. Στα κτήματα αυτά καλλιεργούνταν λαχανικά, όπως ντομάτες, πιπεριές, πράσα, μαρούλια και άλλα, και πολλά φρούτα, όπως κεράσια, κορόμηλα, σύκα, κυδώνια, τζίτζιφα, μούσμουλα, κράνα και ιδίως μούρα, το φύλλωμα των οποίων θεωρούνταν πολύ σημαντικό για την εκτροφή του μεταξοσκώληκα.

Η εκτροφή του μεταξοσκώληκα, σηροτροφία όπως αλλιώς αποκαλείται, και η παραγωγή μεταξιού ήταν ένα από τα βασικότερα και πλέον διαδεδομένα επαγγέλματα των ντόπιων κατοίκων ήδη από τον 17^ο αιώνα, που πολλές φορές συμπλήρωνε το εισόδημά τους. Δεν ήταν δηλαδή η κύρια απασχόλησή τους, αφενός μεν επειδή διαρκούσε μικρό χρονικό διάστημα και αφετέρου επειδή δεν ήταν ιδιαίτερα επικερδής.⁷⁰ Πολλοί ισχυρίζονται ότι αυτήν την «επιχείρηση» την έφεραν οι πρόσφυγες. Αλλά σύμφωνα με πληροφορίες που συνέλεξα για την επιτόπια έρευνα, προϋπήρχε, απλά δε βοηθούσαν οι συνθήκες, όπως η έλλειψη βιομηχανοποίησης και τα ελλιπή μέσα εργασίας, για να αναπτυχθεί ως κλάδος. Έτσι, μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, οι ντόπιοι κάτοικοι αρκούσαν στην εκτροφή του μεταξοσκώληκα και μάλιστα είχαν και τους κατάλληλα διαμορφωμένους χώρους στα

⁶⁸ Καρακασίδου Αναστασία, *ό.π.*, σελ. 286. Τις περισσότερες φορές η μεταβίβαση γινόταν με επίσημα έγγραφα. Τη διαδικασία αυτή οι ντόπιοι κάτοικοι την ονομάζουν «ταπία», λέξη που πολύ συχνά κατά την επιτόπια έρευνα ανέφεραν οι μεγαλύτεροι σε ηλικία.

⁶⁹ Πρόκειται για τη σημερινή πλατεία Τιμενιδών.

⁷⁰ Χατζημωσηφίδου Υπατία- Φλώρου Αναστασία, *Η σηροτροφία στην Έδεσσα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου*, εκδ. Επί Τροχάδην, Έδεσσα 1993, σελ. 4.

σπίτια τους και εργάζονταν όλα τα μέλη της οικογένειας, ακόμα και τα μικρά παιδιά. Στη συνέχεια, λοιπόν, τα εμπορεύονταν, αφού πρώτα ο μεταξοσκώληκας είχε ωριμάσει και ήταν έτοιμος να πλέξει το κουκούλι του. Η έντονη άνθιση της βιομηχανοποίησης του κλάδου προέκυψε αργότερα, κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, όταν άρχισαν κάποιοι πρόσφυγες κυρίως να ασχολούνται με την κατεργασία του μεταξιού και τη δημιουργία της μεταξωτής κλωστής που χρησιμοποιούσαν τα μεταξουργεία και τα υφαντουργεία.

Πέραν, όμως, του Λόγγου χωράφια- κτήματα υπήρχαν και βορειοανατολικά της πόλης, στην περιοχή που σήμερα αποκαλείται «Μισιρί». Επρόκειτο για κερασώνες και αμπελώνες, που ξεκινούσαν ακριβώς δίπλα από το χώρο των Καταρρακτών.⁷¹ Πολλά από εκείνα τα κτήματα, ιδίως βόρεια της πόλης, ανήκαν σε μουσουλμάνους και αργότερα πέρασαν στα χέρια των προσφύγων. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι βιβλιογραφικά παρουσιάζονται σημαντικές ελλείψεις σχετικά με τα επαγγέλματα των μουσουλμάνων. Αλλά σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνάς μου, εκτός από τους τσιφλικάδες, για τους οποίους μιλήσαμε παραπάνω, οι μουσουλμάνοι της Έδεσσας ασχολούνταν επίσης και με τη διοίκηση της πόλης και πολλοί από αυτούς είχαν καταστήματα στο κέντρο, όπως μπακάλικά, καφεπωλεία, τσαγκαράδικα, φούρνους.

Όσον αφορά τους πρόσφυγες, οι μαρτυρίες επιβεβαιώνουν ότι όσοι εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Έδεσσας δεν πήραν χωράφια και δεν ασχολήθηκαν με τη γεωργία. Όπως χαρακτηριστικά ισχυρίστηκαν, αυτό ίσχυσε επειδή η Έδεσσα λόγω της γεωγραφικής της θέσης δεν είχε μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις και επειδή οι περισσότεροι, τουλάχιστον οι πρώτοι πρόσφυγες, κατάγονταν από τα παράλια της Μικράς Ασίας και στον τόπο τους δεν ασχολούνταν με την καλλιέργεια της γης. Ένας πρόσφυγας (Δ. Χ.) την ώρα της συνέντευξης είπε χαρακτηριστικά: «Οι δικοί μας που εγκαταστάθηκαν σε χωριά στάθηκαν τυχεροί, αφού και μεγάλο σπίτι απέκτησαν και πολλά χωράφια· ενώ εμείς της πόλης με το ζόρι βρήκαμε ή μας έχτισαν ένα μικρό σπιτάκι και αναγκαστήκαμε να δουλεύουμε εδώ και κει, τουλάχιστον μέχρι να σταθούμε και πάλι στα πόδια μας». Αυτή η μαρτυρία αποκτά πρόσθετο ενδιαφέρον γιατί σε άλλες περιοχές οι περισσότεροι πρόσφυγες που προέρχονταν από αστικές οικογένειες επιθυμούσαν να εγκατασταθούν σε πόλεις και όχι σε χωριά. Προφανώς, λοιπόν, σε αυτά τα λόγια να μπορεί κανείς να εντοπίσει μία πικρία για τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων τα πρώτα χρόνια ή ακόμα και μια νοσταλγία για όσα άφησαν πίσω στις «πατρίδες» τους, όπως οι ίδιοι αποκαλούν εκείνα τα μέρη.

⁷¹ Χαρακτηριστικό είναι ότι σήμερα όλα αυτά τα μέρη είναι κατοικήσιμα και εντός σχεδίου πόλεως.

Κλείνοντας, λοιπόν, την ενότητα αυτή γίνεται σαφές, κυρίως από την επιτόπια έρευνα και τις συνεντεύξεις, πως οι κάτοικοι της Έδεσσας δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τον πρωτογενή τομέα. Προφανώς επειδή η πόλη ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε όλα τα «προσόντα» ώστε να εξελιχθεί σε μία από τις σημαντικότερες βιομηχανικές πόλεις της Μακεδονίας και των ευρύτερων περιοχών των Βαλκανίων.

• ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Ένας από τους σημαντικότερους τομείς, αν όχι ο σημαντικότερος, απασχόλησης των κατοίκων της πόλης από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και εξής θεωρείται ο δευτερογενής τομέας παραγωγής, η βιομηχανία. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στην πόλη υπήρχαν πολλά εργοστάσια και μικρότερες βιοτεχνίες. Σε όλη αυτή την ανάπτυξη συνέβαλαν πολλοί και ποικίλοι παράγοντες, με αποτέλεσμα η εμφάνιση και ανάπτυξη των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων να θεωρείται ως φυσική συνέχεια και εξέλιξη. Ήδη λοιπόν, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και επί Οθωμανικής κυριαρχίας η Έδεσσα αποτελούσε μια πόλη που είχε πολλές βιοτεχνικές μονάδες, όπως μύλους, μπατάνια, βυρσοδεψεία. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται και στο βιβλίο του Ιωάννη Καλοσύτη «...τα εργοστάσια της Μακεδονίας είνε ευάριθμα, ων τα πλείστα ατμόμυλοι, κλωστήρια, εκκοκιστήρια κ.λ.π. Η Μακεδονία έχουσα την πρώτην ύλην άφθονον, δυναμένη δε να χρησιμοποιήση την μάτην απολλυμένην κινητήριαν δύναμιν των αφθόνων αυτής υδάτων και περικυκλουμένη υπό χωρών πυκνώς οπωσδήποτε κατοικουμένων, έχει μέγα βιομηχανικόν και εμπορικόν μέλλον».⁷² Έτσι, όταν ενσωματώθηκε η Έδεσσα στο ελληνικό κράτος, επρόκειτο ήδη για μια σημαντική εμπορικά και βιομηχανικά πόλη που είχε όλα τα εχέγγυα για να αναπτυχθεί περαιτέρω. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως την περίοδο του μεσοπολέμου γνώρισε τη μεγαλύτερη άνθιση. Σε αυτό συνέτειναν ποικίλοι παράγοντες, όπως η προστατευτική δασμολογική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων (ιδίως κατά την τετραετία 1928-1932), η μείωση του κόστους των αγροτικών προϊόντων, αλλά και η αύξηση των εργατικών χεριών.⁷³ Το σίγουρο, μάλιστα, είναι ότι όλα αυτά τα εργοστάσια ευνόησαν την πόλη και τους κατοίκους της και έδιναν ζωή στην πόλη για πολλές δεκαετίες.

⁷² Καλοσύτης Ιωάννης, *ό.π.*, σελ. 60.

⁷³ Χασιώτης Κ. Ιωάννης, «Η ελληνική Μακεδονία μετά την απελευθέρωση: γενικές παρατηρήσεις και κύριες φάσεις», από το: Κολιόπουλος Ιωάννης- Χασιώτης Ιωάννης (επιμ.), *Μακεδονία: ιστορία-οικονομία-κοινωνία-πολιτισμός*, τ. 2, εκδ. Παπαζήση- Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη χ.χ. έ., σελ. 13.

Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, τα πρώτα εργοστάσια ιδρύθηκαν στην πόλη από ξένους κεφαλαιούχους που κατάγονταν από τη Νάουσα ή και την Κωνσταντινούπολη και είχαν μεγάλους εμπορικούς οίκους σε πόλεις της Ευρώπης, όπως Τεργέστη, Βιέννη και άλλες. Αν και σύμφωνα με μαρτυρίες, ντόπιων κυρίως, πολλοί από τους ιδρυτές ήταν και ντόπιοι Έδεσσαίοι κάτοικοι, οι οποίοι είχαν αποκτήσει χρήματα και κάποια μορφή εξουσίας κυρίως μέσα από τη υπάρχουσα και βασική εμπορική ή και τεχνική επαγγελματική τους δραστηριότητα. Ή ακόμα και αν δεν ήταν ιδρυτές ήταν μέτοχοι που συνέβαλαν στη διοίκηση των εργοστασίων. Το σίγουρο είναι πάντως πως οι περισσότεροι από αυτούς εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Έδεσσα και υπάρχουν ακόμα και σήμερα συγγενείς- απόγονοί τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικογένεια Τσίτση.

Σύμφωνα με μαρτυρίες μέχρι και πριν από την έλευση των προσφύγων, στα εργοστάσια εργάζονταν ντόπιοι κάτοικοι και μόνο άνδρες. Όλες οι προφορικές μαρτυρίες συμφώνησαν σε αυτό, αφού οι ντόπιοι κάτοικοι της πόλης θεωρούσαν ντροπή να εργαστεί η γυναίκα τους εκτός σπιτιού. Έτσι, κύρια απασχόληση των γυναικών ήταν η εκτροφή μεταξοσκώληκα, αφού γινόταν στο σπίτι και αποτελούσε ένα ικανοποιητικό συμπλήρωμα στο οικογενειακό εισόδημα. Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει με την έλευση των προσφύγων και έπειτα, όταν ξεκίνησαν να εργάζονται πολλές γυναίκες προσφύγων ως εργάτριες στα εργοστάσια. Σε αυτό το σημείο προέκυψε και μια αξιοσημείωτη διαφωνία στην έρευνά μου, καθώς όχι μόνο οι πρόσφυγες συμμετέχοντες ανέφεραν ότι χάρη σε αυτούς «ξύπνησαν» οι ντόπιες και ξεκίνησαν να εργάζονται ως εργάτριες, αλλά και μερικές ντόπιες το επιβεβαίωσαν. Όπως χαρακτηριστικά τόνισε η κυρία Χ.Μ. «χάρη στους πρόσφυγες ξεκινήσαμε να εργαζόμαστε και νιώσαμε λίγο ελεύθερες. Μας άνοιξαν τα μάτια!». Από την άλλη, υπήρχαν ντόπιοι που δεν ασπάζονταν αυτή την άποψη και οι πιο συνειδητοποιημένοι κατανοούσαν ότι η κατάσταση είχε αλλάξει λόγω της αυξημένης ζήτησης των προϊόντων και της βιομηχανικής άνθισης της περιοχής, που επέβαλε στη γυναίκα να εργαστεί λόγω της ανάγκης και αναζήτησης εργατικών χεριών. Άλλωστε, η βιομηχανική κίνηση της πόλης είχε αυξηθεί στην περίοδο του μεσοπολέμου και στην Έδεσσα «συσσωρεύονταν»- κατέφθαναν εργάτες και εργάτριες από τα γύρω χωριά. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι περισσότερες ήταν νεαρές γυναίκες, που πολλές φορές διάνυαν μεγάλες αποστάσεις με τα πόδια καθημερινά για να φτάσουν στις δουλειές τους. Και μόλις τα τελευταία χρόνια, πριν την παρακμή, ορισμένοι εργάτες ή και εργάτριες νοίκιαζαν σπίτια μέσα στην πόλη.

Το εργατικό δυναμικό των εργοστασίων, λοιπόν, στην περίοδο της ακμής αποτελούταν από άνδρες και γυναίκες τόσο ντόπιων κατοίκων όσο και προσφύγων. Μαρτυρίες για διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο αυτών ομάδων, κατηγοριοποιήσεις και διακρίσεις δεν υπήρξαν. Το μόνο, ίσως, που αξίζει να επισημανθεί είναι ότι στην αρχή οι μεταξύ τους σχέσεις στον εργασιακό χώρο ήταν από καθαρά τυπικές ως και απόμακρες, αφού είχαν δημιουργήσει ξεχωριστές ομάδες μέσα στα εργοστάσια και ακόμα κατά τη διάρκεια των διαλειμμάτων δεν είχαν καθόλου επαφές. Όπως τόνισε και ένας πρόσφυγας, ο κύριος Α.Κ. «εμείς στα διαλείμματα τρώγαμε πλουσιοπάροχα, γελούσαμε και κουβεντιάζαμε δυνατά, ενώ οι ντόπιοι ούτε καν ακούγονταν· κάθονταν απομονωμένοι σε μια άκρη και έτρωγαν τα λίγα τρόφιμα που είχαν μαζί τους». Αυτή η δήλωση εντάσσεται μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα και μια γενικότερη άποψη που είχαν οι πρόσφυγες για τους ντόπιους, αφού οι περισσότεροι ισχυρίστηκαν πως οι ντόπιοι ήταν αυτοί που είχαν το πρόβλημα μαζί τους και είχαν περιθωριοποιηθεί.⁷⁴ Από την άλλη πλευρά, όπως προκύπτει από την έρευνα, και οι ντόπιοι ήταν καχύποπτοι και δύσπιστοι απέναντι στους πρόσφυγες και απέφευγαν να συνομιλούν και να συναναστρέφονται μαζί τους ακόμα και στο χώρο εργασίας, που από πολλούς θα μπορούσε να θεωρηθεί ως χώρος ενωτικός· κυρίως λόγω των κοινών και τις περισσότερες φορές άθλιων εμπειριών από τις συνθήκες εργασίας. Η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται μερικές δεκαετίες αργότερα, στην περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου, όταν συμμετείχαν και οι δύο ομάδες σε απεργιακές κινητοποιήσεις για τη διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών εργασίας. Όπως χαρακτηριστικά τόνισε η κυρία Β.Α., ντόπια εργάτρια στο εργοστάσιο «Κάτω Εστία»: «απέκτησα πολλές προσφυγοπούλες φίλες κατά τη διάρκεια των συλλαλητηρίων το 1944, καταλάβαμε από κοινού πως περισσότερα μας ενώνουν από ό,τι μας χωρίζουν».

Όλες οι βιομηχανικές μονάδες της πόλης ήταν χτισμένες κοντά στα βράχια, στην περιοχή του Βαροσίου και ειδικότερα δίπλα από το χώρο των Καταρρακτών, ακριβώς για να εκμεταλλεύονται τις υδατοπτώσεις και την ενέργεια που παραγόταν, αλλά και επειδή στην Οθωμανική περίοδο η κυβέρνηση δεν επέτρεπε τη μεταφορά ενέργειας μακριά από τους Καταρράκτες. Έτσι, το 1895 ιδρύθηκε η πρώτη βιομηχανική μονάδα της πόλης, στο δυτικό τμήμα του Βαροσίου κοντά στη σημερινή περιοχή «Ψηλός Βράχος», από τον Ναουσαίο Γρηγόριο Τσίτση μαζί με τον οποίο συμμετείχαν οι αδελφοί Κοκκίνου, καθώς και οι Γ. Κύρτσης⁷⁵, Ν. Πλατσούκας, Π. Σεφερτζής και Γρ. Λόγγου. Επρόκειτο για ένα νηματοουργείο που παρήγαγε 2.000 μέτρα χοντρό,

⁷⁴ Εκτενέστερη αναφορά θα γίνει παρακάτω, στο επόμενο κεφάλαιο του ίδιου μέρους.

⁷⁵ Οι περισσότεροι ερωτηθέντες εξέφρασαν την πεποίθηση πως ο Γ. Κύρτσης ήταν ντόπιος Εδεσσαίος κάτοικος κάτοχος ενός βυρσοδεψείου.

βαμβακερό ύφασμα την ημέρα και χρησιμοποιούσε 550 τόνους νήματα το χρόνο. Το εργοστάσιο αυτό εξελίχθηκε και θεωρήθηκε ένα από τα μεγαλύτερα νηματουργεία στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων. Απασχολούσε 350- 500 εργάτες, ενώ την περίοδο του μεσοπολέμου το εργατικό δυναμικό ξεπέρασε τα 700 άτομα.⁷⁶

Το επόμενο εργοστάσιο ιδρύθηκε το 1907 στον κάμπο της Έδεσσας (Λόγγος) και συνδεόταν με την πόλη μέσα από την περιοχή των Καταρρακτών. Ήταν νέο βαμβακοκλωστήριο που δημιουργήθηκε από τον Ναουσαίο Ηρακλή Χατζηδημούλα και τους Ιω. Χατζηνίκου, τους αδελφούς Λάππα και τον Αν. Βαρδάρη που σύμφωνα με μαρτυρίες κατάγονταν από την Κωνσταντινούπολη. Αργότερα, το 1926, οι ίδιοι επιχειρηματίες ίδρυσαν και ένα κλωστοϋφαντουργείο ακριβώς δίπλα στο πάρκο των Καταρρακτών· όπου τότε εκεί βρίσκονταν τα χριστιανικά νεκροταφεία.⁷⁷ Τα δύο αυτά εργοστάσια αποτέλεσαν μία επιχείρηση με την επωνυμία «Ένωσις Βιομηχανικών Επιχειρήσεων ΕΣΤΙΑ Α.Ε.», όπου ο νηματουργείο του Λόγγου ήταν γνωστό ως «Κάτω Εστία», ενώ το κλωστοϋφαντουργείο ως «Άνω Εστία».⁷⁸ Και τα δύο εργοστάσια παρήγαγαν άριστης ποιότητας κλωστές και υφάσματα και απασχολούσαν πάνω από 300- 400 εργάτες.

Ακόμα, ένα από τα πιο σημαντικά και μακροβιότερα εργοστάσια της πόλης θεωρείται το περίφημο Κανναβουργείο, το οποίο ιδρύθηκε στα 1908- 1909 από την εταιρεία «Τόσκας και ΣΙΑ», που αποτελείτο από τους ντόπιους Εδεσσαίους Τόσκα και Τσαρβένα και τους Ν. Μανταλάκη, Ισμαήλ Τσίπα, Ευ. Χατζητρύπκου, Σιλβέστρο Μπατζιλόγλου, τους αδελφούς Ζηκοπούλου και πολλούς άλλους μικρότερους μετόχους. Απασχολούνταν 150- 200 εργάτες, οι οποίοι καθημερινά παρήγαγαν 1.200 κιλά σπάγκους και σχοινιά. Ως πρώτη ύλη χρησιμοποιούσαν ινδική κάνναβη που έφερναν από την Ινδία για την παραγωγή των σχοινιών, ενώ για τους σπάγγους χρησιμοποιούσαν σερβική κάνναβη. Η ακμή του εργοστασίου τοποθετείται στο διάστημα 1928- 1940, οπότε και απασχολούσε περίπου 300 εργάτες. Το εργοστάσιο αυτό είχε σχεδόν το μονοπώλιο στην Ελλάδα, δεδομένου ότι ένα ανάλογο εργοστάσιο υπήρχε στην Κέρκυρα, αλλά είχε περιορισμένες παραγωγικές δυνατότητες.⁷⁹

⁷⁶ Γ. Μίντσης, *ό.π.*, σελ. 43- 44.

⁷⁷ Τα νεκροταφεία μετακινήθηκαν από εκεί κατά την περίοδο της Κατοχής από Γερμανούς αξιωματούχους, επειδή θαμπώθηκαν από την ομορφιά του τοπίου και θεώρησαν αντιαισθητική την εικόνα των νεκροταφείων εκεί. Έτσι, τα νεκροταφεία μεταφέρθηκαν στη σημερινή τοποθεσία ύστερα από την αγγαρεία και την κοπιαστική εργασία πολλών Εδεσσαίων κατοίκων υπό την καθοδήγηση και εποπτεία των Γερμανών.

⁷⁸ Γ. Μίντσης, *ό.π.*, σελ. 44.

⁷⁹ *ό.π.*, σελ. 45.

Ένα ακόμα εργοστάσιο της πόλης που βοήθησε στην οικονομική ανάπτυξη αυτής και των κατοίκων της ήταν το εριουργείο των αδελφών Σεφερτζή⁸⁰, Κόκκινου και ΣΙΑ με την ονομασία «ΣΕΦΕ.ΚΟ», που ιδρύθηκε στα 1929- 1930. Χτίστηκε στην δυτική είσοδο της πόλης, απέναντι από το σημερινό Νοσοκομείο. Ήταν το μοναδικό εριουργείο της περιοχής και παρήγαγε πολύ καλής ποιότητας μάλλινα υφάσματα και κασμίρια και απασχολούσε περίπου 300 εργάτες. Χαρακτηριστικό του ήταν ο άρτιος μηχανικός εξοπλισμός του, ο οποίος το αναδείκνυε ως το δεύτερο σημαντικό εργοστάσιο του είδους αυτού στα Βαλκάνια.⁸¹

Τέλος, η βιομηχανική εικόνα της πόλης ολοκληρώθηκε με τη έλευση των προσφύγων, οι οποίοι εισήγαγαν τις βιομηχανικές μονάδες σηροτροφίας και αναπνήσισης, τα λεγόμενα μεταξουργεία, και την ταπητουργία, δηλαδή την παραγωγή χειροποίητων χαλιών περσικού τύπου. Μπορεί, όπως ειπώθηκε παραπάνω, ο πληθυσμός της Έδεσσας να απασχολούταν και νωρίτερα με την εκτροφή κυρίως του μεταξοσκώληκα και να προϋπήρχε το επάγγελμα του σποροποιού, αυτού δηλαδή που καλλιεργούσε σπόρο για τα κουκούλια, αλλά η βιομηχανοποίησή του (μεταξουργία) ξεκίνησε από τους πρόσφυγες. Βέβαια, μεταξουργεία δεν είχαν μόνο πρόσφυγες – Αφοί Αποστολίδη, Αφοί Χοτανιάν κι άλλοι-, αλλά και ντόπιοι, όπως Αφοί Πίγκα, Αφοί Σιβένα, του Νόιτση και ΣΙΑ, του Γάτσου, του Δ. Άικου, Αφοί Ούτα και άλλοι. Η Έδεσσα την εποχή εκείνη της ακμής ήταν η δεύτερη σε παραγωγή μεταξιού πόλη της χώρας, μετά το Σουφλί. Υπήρχαν πολλά μεταξουργεία που απασχολούσαν πάνω από 600 εργάτες και επεξεργάζονταν πάνω από 48.500 κιλά μεταξιού το χρόνο. Καθαρά προσφυγικές ήταν οι βιοτεχνίες ταπητουργίας, που ιδρύθηκαν μετά το 1922 από πρόσφυγες όπως τους αδελφούς Κοτζαϊβάζογλου, Κοτσαντώνογλου, Αγαπάλογλου, Κοκκινίδη και άλλους. Οι βιοτεχνικές μονάδες βρίσκονταν στους προσφυγικούς συνοικισμούς ή ακόμα και στα σπίτια των προσφύγων. Η ταπητουργία προσέφερε ένα σημαντικό εισόδημα στις οικογένειες των προσφύγων, καθώς μόνο πρόσφυγες ασχολούνταν με αυτόν τον τομέα δεδομένου ότι, σύμφωνα με τους πρόσφυγες πληροφορητές μου, οι ντόπιοι δεν ήξεραν αυτή την τέχνη και επομένως δε μπορούσαν να φτιάξουν αυτού του νέου τύπου χαλιά.

Όσον αφορά την περίοδο πριν από την ανταλλαγή των πληθυσμών, σύμφωνα με τους πληροφορητές μου, στα εργοστάσια της πρώιμης βιομηχανικής περιόδου, είναι

⁸⁰ Οι ερωτηθέντες για την καταγωγή των αδελφών Σεφερτζή διαφώνησαν. Για αυτό δεν εξακριβώθηκε από πού τελικά καταγόταν. Το πιθανότερο πάντως είναι να κατάγεται από τη Νάουσα, αν και πολύ ισχυρίστηκαν πως ήρθε στην Έδεσσα από το εξωτερικό.

⁸¹ ό.π., σελ. 45.

πιθανό να εργάζονταν κάποιοι φτωχοί μουσουλμάνοι, μόνο άνδρες φυσικά, αλλά ο αριθμός τους ήταν μικρός σε σχέση με τους ντόπιους κατοίκους.

Όλα τα παραπάνω, λοιπόν, μαρτυρούν τη σημασία που είχαν για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της πόλης όλα αυτά τα εργοστάσια· αφού στην περίοδο του μεσοπολέμου η Έδεσσα, που στην απογραφή του 1928 είχε 13.115 κατοίκους, είχε 3.000 περίπου βιομηχανικούς εργάτες. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ένας ντόπιος κάτοικος της πόλης: «δεν υπήρχε εκείνη την περίοδο σπίτι της πόλης που να μην είχε ένα ή δύο άτομα που να εργάζονταν στα εργοστάσια». Ο αριθμός αυτός θεωρείται ικανός για να φανερώσει και τις επιδράσεις του εργατικού κινήματος στην πόλη με αποκορύφωμα τις απεργίες της δεκαετίας του 1940 με αιτήματα που σχετίζονταν με την υγιεινή των εργοστασίων, με τα χαμηλά ημερομίσθια και γενικά με τις συνθήκες εργασίας. Επομένως, όλες αυτές οι συνθήκες είχαν συμβάλει στην εμπορική αναβάθμιση, αλλά και στην πνευματική ανάπτυξη της πόλης. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι οι περισσότεροι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις δήλωσαν πως τότε ζούσαν καλύτερα, είχαν χρήματα και η πόλη ήταν πλούσια και ζωντανή.

• ΕΜΠΟΡΙΟ- ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ- ΤΕΧΝΙΤΕΣ

Τη σημαντικότερη θέση στην ιεραρχία των επαγγελμάτων της πόλης επί Οθωμανικής κυριαρχίας σίγουρα κατείχε ο ευρύτερος χώρος του εμπορίου. Μεγάλη εντύπωση προξενεί ο ρόλος των καταστημάτων και των τεχνικών επαγγελμάτων στην απασχόληση των κατοίκων, αφού όπως όλα δείχνουν σύμφωνα με μαρτυρίες, τόσο γραπτές όσο και προφορικές, οι περισσότεροι ντόπιοι κάτοικοι της πόλης γνώριζαν κάποιο είδος τέχνης ή είχαν κάποιο κατάστημα και ασχολούνταν με το εμπόριο. Έτσι, όλες αυτές οι δραστηριότητες κυρίως μέσα από την επιτόπια έρευνα φαίνεται πως συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο 1900- 1950, την περίοδο δηλαδή που εξετάζει η παρούσα εργασία. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, πως ακόμα και σήμερα υπάρχουν αρκετές οικογένειες που διασώζουν ορισμένα από τα παραδοσιακά συντεχνιακά επαγγέλματα. Έτσι, όσα επαγγέλματα επισημαίνονται παρακάτω τα συναντούσε κανείς κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα.

Σημαντικό ρόλο για την εδραίωση αυτής της κατάστασης διαδραμάτισαν και οι συντεχνίες που είχαν δημιουργηθεί στην πόλη κυρίως κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Δηλαδή το πλήθος τεχνιτών που υπήρχαν ήταν η «συνέχεια» αυτού του θεσμού· αφού η επιρροή των συντεχνιών ήταν τόσο ισχυρή, ώστε να έρχονται κυρίως νεαρά άτομα και από τα γύρω χωριά για να μάθουν και να εξειδικευτούν σε

μία τέχνη, με σκοπό να ενταχθούν στα εργαστήρια και στις συντεχνιακές δομές.⁸² Τα νεαρά αυτά άτομα ξεκινούσαν ως μαθητευόμενοι (τσιράκια) και μάθαιναν την τέχνη δίπλα σε ένα έμπειρο τεχνίτη, που ονομαζόταν μάστορας ή μάλιστα. Μέλη των συντεχνιών ήταν μόνο οι μαστόροι, αυτοί που είχαν δηλαδή εργαστήρια. Κοντά στον μάστορα εργάζονταν με συγκεκριμένες αρμοδιότητες, υποχρεώσεις και δικαιώματα ο κάλφας (βοηθός) και ο μαθητευόμενος (τσιράκι). Υπήρχε και ένα διοικητικό συμβούλιο που ρύθμιζε όσα αφορούν στην οργάνωση, όπως συμφέροντα, διαφορές, τιμωρίες, απαγορεύσεις, διαγραφές, φυλακίσεις και άλλα.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα υπήρχαν στην Έδεσσα επαγγέλματα και κατηγορίες τεχνιτών που εξυπηρετούσαν σκοπούς και ανάγκες της εποχής. Δηλαδή, υπήρχαν συντεχνίες που ειδικεύονταν σε αντικείμενα που σχετίζονταν με την καθημερινότητα των κατοίκων, όπως είναι η διατροφή, η ένδυση, η υπόδηση και άλλα.

Γεγονός πάντως είναι πως σε αυτήν την τάξη-κατηγορία ανήκαν εύποροι-πλούσιοι κάτοικοι που είχαν κύρος, κοινωνική αναγνωρισιμότητα και συμμετείχαν στα κοινωνικά και εν δυνάμει πολιτικά δρώμενα της πόλης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί πως μία ντόπια μου είχε αναφέρει ότι «καλός γαμπρός εκείνη την περίοδο θεωρούταν αυτός που είχε δικό του μαγαζί ή ήξερε κάποια τέχνη. Κέρδιζαν πολλά χρήματα και οι γυναίκες τους ζούσαν άνετα και πλουσιοπάροχα, με όλες τις τότε ανέσεις, δηλαδή καλοπαντρεύονταν». Βέβαια, πίσω από αυτή τη δήλωση σαφώς μπορεί να αντιλαμβάνεται κανείς το κύρος αυτών των επαγγελματιών εκείνη την εποχή, αλλά δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι από την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος και εξής ως δημόσιοι υπάλληλοι δε διορίζονταν ντόπιοι κάτοικοι, εκτός ολίγων εξαιρέσεων –των επονομαζόμενων «γραικομάνων»-, αλλά Έλληνες από την Πελοπόννησο ή την Κρήτη. Αυτό, λοιπόν, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τότε οι γάμοι τελούνταν αποκλειστικά μεταξύ των ίδιων εθνοπολιτισμικών ομάδων, φανερώνει πως για τις περισσότερες ντόπιες γυναίκες ο γάμος με ένα δημόσιο υπάλληλο ήταν άπιαστο όνειρο.

Πριν ξεκινήσω την καταγραφή αυτών των επαγγελμάτων, θα ήταν χρήσιμο πιστεύω να τα οριοθετήσω μέσα στην πόλη. Όπως είναι φυσικό, η πλειονότητα αυτών βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης, αφού εκεί βρισκόταν και ο χώρος της αγοράς. Τα περισσότερα ήταν συγκεντρωμένα στην περιοχή «Πλατανάκια», εκεί όπου σήμερα είναι η πλατεία Τιμενηδών, αφού εκεί ήταν η αγορά, ο χώρος δηλαδή συναλλαγών και αγοραπωλησιών. Τα υπόλοιπα εκτείνονταν σε δρόμους παράλληλους ή κάθετους της αγοράς, στους κεντρικούς δηλαδή σημερινούς δρόμους που οδηγούν προς τη

⁸² Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σσ. 305- 316.

Θεσσαλονίκη ή τη Φλώρινα. Μέσα στις γειτονιές και στα στενά καλντερίμια υπήρχαν πολύ λίγα μαγαζιά, που σχετίζονταν κυρίως με τη διατροφή, όπως ήταν τα μπακάλικά, οι φούρνοι ή και οι φούρνοι ψησίματος/ κλίβανοι. Αυτό ίσχυε τόσο για τις συνοικίες των ντόπιων χριστιανών όσο και των μουσουλμάνων ή και αργότερα των προσφύγων. Όλα, λοιπόν, τα υπόλοιπα βρίσκονταν στο κέντρο ή κοντά σε αυτό και ήταν ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στους μαχαλάδες των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων της πόλης.

Ξεκινώντας, μία μεγάλη κατηγορία επαγγελμάτων θεωρούνταν αυτά που σχετίζονταν με τη διατροφή και το νερό. Έτσι, στην πόλη υπήρχαν πολλοί μπακάληδες, που πωλούσαν πολλά και διάφορα αντικείμενα στα παντοπωλεία τους. Μπακάληδες υπήρχαν από όλες τις πληθυσμιακές ομάδες της πόλης και όπως αναφέρθηκε προηγουμένως είχαν τα καταστήματά τους μέσα στις γειτονιές, αν και υπήρχαν και ορισμένα μεγαλύτερα στο κέντρο. Όπως ανέφερε και ο πρόσφυγας, κάτοικος του Α΄ προσφυγικού συνοικισμού, κύριος Δ. Μ. «τα πρώτα χρόνια δεν είχαμε μπακάλικά ούτε φούρνους στις δικές μας γειτονιές και αναγκαζόμασταν να προμηθευόμαστε τρόφιμα από το κέντρο ή από τις γειτονιές στο Βαρόσι. Για αυτό όσοι πρόσφυγες ασχολήθηκαν πρώτοι με το εμπόριο και τα καταστήματα, αυτά σχετίζονταν με είδη διατροφής».⁸³ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα υπήρχαν, επίσης, ντόπιοι αλλά και μουσουλμάνοι καφετζήδες που είχαν είτε καφενείο είτε απλώς πουλούσαν καφέ. Εκείνη την περίοδο, σύμφωνα με μαρτυρίες των περισσότερων ντόπιων ηλικιωμένων κατοίκων, υπήρχε ένα συγκεκριμένο είδος καφέ από ρεβύθι· ο γνωστός σημερινός καφές ήρθε αργότερα, με την έλευση των προσφύγων. Ντόπιοι κυρίως ασχολούνταν και με την πώληση κρεάτων, αλλά και την πώληση ψαριών. Οι περισσότεροι χασάπηδες- κρεοπώλες βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης και προμηθεύονταν τις περισσότερες φορές τα κρέατά τους από τα γύρω χωριά σε καθημερινή βάση, δεδομένου ότι εκείνη την εποχή δεν υπήρχε η πολυτέλεια της συντήρησης. Σε αυτό το δύσκολο έργο βοηθούσε πάρα πολύ το επάγγελμα του χιονά, ο οποίος μετέφερε χιόνι για να διατηρούνται έστω και λίγες μέρες ορισμένα τρόφιμα. Σχετικά με τα ψαράδικα, πρέπει να τονιστεί πως ήταν αριθμητικά λίγα, βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης και με το εμπόριο και την πώλησή των ψαριών ασχολούνταν μόνο ντόπιοι.⁸⁴

⁸³ Αυτή η δήλωση μαρτυρά εμμέσως και τις σχέσεις μεταξύ των δύο πληθυσμιακών ομάδων· θέμα για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

⁸⁴ Ακόμα και σήμερα ένα από τα μεγαλύτερα ψαράδικα της πόλης βρίσκεται στην κεντρική αγορά και ανήκει σε μία οικογένεια που κρατά την παράδοση εδώ και 100 χρόνια περίπου.

Μία από τις μεγαλύτερες και μακροβιότερες συντεχνιακά και πληθυσμιακά ομάδες αυτής της κατηγορίας ήταν οι φουρνάρηδες, οι οποίοι υπήρχαν, καθώς το απαιτούσε το αντικείμενο προς πώληση, διάσπαρτοι σε κάθε γειτονιά της πόλης.⁸⁵ λίγοι όμως ήταν φουρνάρηδες- αρτοποιοί με τη σημερινή σημασία της λέξης, αφού τότε οι νοικοκυρές ζύμωναν μόνες τους ψωμί. Οι περισσότεροι ήταν ψήστες- κλιβανείς. Δηλαδή η νοικοκυρά πήγαινε το φαγητό της εκεί για να το ψήσει.⁸⁶ Κοντά στους αρτοποιούς υπήρχε και το ξεχωριστό επάγγελμα -καθαρά εντόπιων- του σιμιτζή, ο οποίος παρασκεύαζε και πουλούσε σιμίτια, ένα είδος κουλουριών. Υπήρχαν λίγα μαγαζιά που πουλούσαν γλυκά και ο μάιστορας λεγόταν σεκερτζής⁸⁷ – τα παραδοσιακά γλυκά των ντόπιων φτιάχνονταν κυρίως από ζάχαρη, ζύμη, φύλλα και γάλα και ξηρούς καρπούς⁸⁸-, και καραμέλες/ ζαχαρωτά και βρίσκονταν στα «Πλατανάκια»· ορισμένα παρασκεύαζαν και πουλούσαν παραδοσιακά ποτά, όπως αυτό του σαλεπιτζή, ο οποίος πουλούσε σαλέπι (είδος ποτού) και του μποζατζή, ο οποίος πουλούσε μποζά· ποτό που είναι γνωστό ακόμα και σήμερα, ιδιαίτερα στους ηλικιωμένους. Κοντά σε αυτά, είναι απαραίτητο να εντάξουμε και ένα ακόμα σημαντικό επάγγελμα των ντόπιων κατοίκων, αυτό του μυλωνά. Υπήρχαν πολλοί μύλοι, που άλεθαν το αλεύρι στην πόλη ακόμα και ιδιωτικοί μέσα στα σπίτια των ντόπιων κατοίκων. Μια ηλικιωμένη ντόπια από το Βαρόσι, η κυρία Σ.Α. θυμάται: «σχεδόν κάθε σπίτι είχε το δικό του αλευρόμυλο και εμείς σαν παιδιά βρίσκαμε καταφύγιο εκεί για παιχνίδι».⁸⁹ Τέλος, μια σημαντική αριθμητικά ομάδα της πόλης και από ντόπιους, αλλά κυρίως από Βλάχους πουλούσε γάλα, γιαούρτι και άλλα κτηνοτροφικά προϊόντα.⁹⁰

Πολλά επαγγέλματα σχετίζονταν και με τη χρήση του νερού, αφού όπως πολλές φορές έχει τονιστεί ήταν το σημαντικότερο στοιχείο της πόλης. Υπήρχαν πολλοί μύλοι και πολλά νεροτριβεία, οπότε και εμφανίστηκε το επάγγελμα του δριστέλα, ο οποίος ήταν ο διαχειριστής του νεροτριβείου, και αλλιώς ονομαζόταν μπαταντζής. Ήταν αποκλειστικά επάγγελμα των ντόπιων και ο επαγγελματίας αυτός χρειαζόταν να

⁸⁵ Υπάρχουν ακόμα συνεχιστές φουρνάρηδες- αρτοποιοί και ντόπιοι και πρόσφυγες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια οικογένεια ντόπιων που κρατά την παράδοση εδώ και αιώνες και το επώνυμό της είναι «Λυμπάρης»· λέξη που προέρχεται από τη σλάβικη λέξη 'leb= λεμπ' που σημαίνει ψωμί.

⁸⁶ Αυτό το επάγγελμα του «ψήστη» - κλιβανεύς εξαφανίστηκε οριστικά τη δεκαετία του '70, όταν απέκτησε κάθε νοικοκυριό τις δικές του ηλεκτρικές συσκευές (π.χ. ηλεκτρική κουζίνα).

⁸⁷ Λέξη που προέρχεται από τη σλάβικη λέξη 'sheker= σσεκερ' που σημαίνει ζάχαρη.

⁸⁸ Δεν υπήρχαν ακόμα τα σοκολατένια γλυκά ούτε τα σιροπιαστά, που τα έφεραν από την Ανατολή οι πρόσφυγες.

⁸⁹ Πράγματι, υπήρχαν πολλοί αλευρόμυλοι στην Έδεσσα αλλά ο ισχυρισμός αυτός αποτελεί υπερβολή, που πιθανόν αποδίδεται στη διαδικασία παραγωγής της μνήμης. Το πιθανότερο είναι να βρίσκονταν σε κάθε γειτονία.

⁹⁰ Ορισμένες από τις οικογένειες Βλάχων συνεχίζουν την οικογενειακή παράδοση ακόμα και σήμερα πουλώντας γάλα και κυρίως γιαούρτι.

έχει δικό του μύλο. Ο μύλος αυτός λειτουργούσε εν μέρει ως πλυντήριο και καθαριστήριο, αλλά κάποιες φορές και ως βαφείο. Τα δύο μεγάλα μπατάνια της πόλης λειτουργούσαν και επί γερμανικής Κατοχής, αφού οι Γερμανοί αξιωματούχοι τα χρησιμοποιούσαν ως καθαριστήρια. Τέλος, ένα ιδιαίτερα κερδοφόρο επάγγελμα που σχετιζόταν με το νερό ήταν αυτό του κираτζί (αγωγιότη) που ήταν ο κουβαλητής νερού. Δηλαδή κουβαλούσε νερό στις γειτονιές και στα σπίτια, αφού εκείνη την εποχή δεν υπήρχε νερό σε κάθε σπίτι, παρά μόνο ορισμένες βρύσες- κρήνες διάσπαρτες στις γειτονιές και στις πλατείες.

Μία ακόμα μεγάλη επαγγελματική κατηγορία ήταν αυτή της ένδυσης και υπόδησης. Στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία φαίνεται ότι τα επαγγέλματα και οι συντεχνίες που σχετίζονταν με την υφαντουργία υπερτερούσαν συντριπτικά έναντι των άλλων. Το μάλλινο και βαμβακερό υφαντό ύφασμα κάλυπτε όλες τις ενδυματολογικές και οικιακές ανάγκες των πληθυσμών, ενώ στα περισσότερα σπίτια υπήρχαν αργαλειοί για οικιακή χρήση.⁹¹ Επίσης, χαρακτηριστικό της μεγάλης σημασίας που έδιναν οι κάτοικοι για το ντύσιμό τους αποτελούν οι πολλές και διαφορετικές ονομασίες που έχουν αποδώσει στους κοινώς ονομαζόμενους ράφτες· αφού ο καθένας είχε διαφορετική ονομασία σύμφωνα με το ύφασμα που επεξεργαζόταν ή το κομμάτι/ ρούχο που κατασκεύαζε. Έτσι παρατηρείται η εξειδίκευση των τεχνιτών είτε σε κάποιο στάδιο της παραγωγής είτε στην κατασκευή ενός συγκεκριμένου τύπου υφάσματος ή ενδύματος.⁹² Αυτά τα επαγγέλματα είχαν και ένα μεγάλο πλεονέκτημα, αφού συνέβαλαν στην ανάπτυξη και διατήρησή τους οι βιομηχανικές μονάδες της πόλης που ασχολούνταν με τη νηματουργία και την κλωστοϋφαντουργία.

Έτσι, μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, δηλαδή μέχρι πριν από την εμφάνιση της βιομηχανοποίησης των ενδυμάτων, υπήρχε ο αμπατζής που κατασκεύαζε τον αμπά (είδος χοντρού μάλλινου υφάσματος), ο ασταρτζής που κατασκευάζει αστάρια, δηλαδή τις φόδρες, ο βαμβακάς που καλλιεργεί, δουλεύει το βαμβάκι και πουλά παπλώματα και στρώματα, ο γουναράς που κατασκευάζει και πουλά γούνες· ο δερματάς που επεξεργάζεται τα δέρματα, ο καπατζής που πουλά κάπες (χοντρά μάλλινα παλτό), ο καρμουζατζής ή κοκκινάς που βάφει κόκκινα υφάσματα και ο μπογιατζής που έβαφε γενικά νήματα και υφάσματα, ο καφταντζής που φτιάχνει καφτάνια, το βασικό ρούχο των εντόπιων γυναικών που ήταν μακριά παλτά με μανίκια. Επίσης, υπήρχαν ο λαναράς που επεξεργαζόταν το μαλλί, δηλαδή ο

⁹¹ Ευδοκία Ολυμπίου, *ό.π.*, σσ. 305- 316.

⁹² *ό.π.*, σσ. 305- 316.

εριουργός που αργότερα εξελίχθηκε σε βιομηχανία (ΣΕΦΕ.ΚΟ.), ο μουταφτζής που κατασκεύαζε μουτάφια, δηλαδή ένα είδος υφάσματος από κατσικίσιο μαλλί που το χρησιμοποιούσαν περισσότερο για την κατασκευή σακιών και τσουβαλιών· ο σαγιακτσίης ή σαγιαζής ήταν ο μουσουλμάνος που κατασκεύαζε τα σαγιάκια (sayak) από χοντρό μάλλινο ύφασμα, που ήταν η βασική ενδυμασία των μουσουλμάνων.⁹³ Ακόμα, στην πόλη υπήρχαν ο τακιτζής που κατασκεύαζε και πουλούσε σκούφους και μεταξωτά υφάσματα, ο τσεπκεντζής που κατασκεύαζε γιλέκα- βασικό ένδυμα για τους ντόπιους άνδρες-, ο υφαντής που ύφαινε τόσο ρούχα όσο και κιλίμια, κουβέρτες, φλοκάτες. Βέβαια, το ρόλο αυτόν τον είχαν αναλάβει οι γυναίκες που οι περισσότερες είχαν αργαλειό και ύφαιναν στα σπίτια τους. Όλες αυτές οι υποδιαιρέσεις του επαγγέλματος του ράφτη σαφώς και με το πέρασμα των δεκαετιών -1930- 1940 και εξής- άρχισαν σιγά σιγά να φθίνουν, αλλά σύμφωνα με ορισμένες προφορικές μαρτυρίες ακόμα και εκείνες τις δεκαετίες υπήρχαν γυναίκες που γνώριζαν τη συγκεκριμένη τέχνη. Τέλος, ένα πιο μοντέρνο είδος ράφτη ήταν ο φραγκοράφτης που έραβε φορέματα και αντρικά κοστούμια ευρωπαϊκού τύπου.⁹⁴ Όπως και να' χει πάντως, όλες αυτές οι υποδιαιρέσεις ανήκουν στην ευρύτερη έννοια του επαγγέλματος του ράφτη. Αξίζει, επιπλέον, να τονιστεί πως οι περισσότεροι ήταν ντόπιοι, πολύ λίγοι ήταν μουσουλμάνοι (βλ. σαγιαζής)· ενώ σχετικά με τους πρόσφυγες μπορούμε να πούμε ότι δεν πρόλαβαν να ασχοληθούν ιδιαίτερα με αυτού του είδους τα επαγγέλματα γιατί εκείνη την περίοδο που έφτασαν στην πόλη είχε ήδη αρχίσει η βιομηχανοποίηση αυτών των εργασιών και οι περισσότεροι απασχολήθηκαν ως εργάτες στα εργοστάσια. Αν και, όπως έγινε γνωστό μέσα από την έρευνά μου, οι προσφυγοπούλες ήταν πολύ χρυσοχέρες και καταπιάνονταν με το πλέξιμο, τα υφαντά και γενικά το ράψιμο.

Κοντά στην ένδυση κρίνεται απαραίτητο να γίνει λόγος και για την υποδήση. Και εδώ η ονομασία των τεχνιτών διαφοροποιείται ανάλογα με το είδος παπουτσιού-υποδήματος που κατασκεύαζε ο τεχνίτης. Στα μεγάλα εργαστήρια κάθε τεχνίτης είχε την ειδικότητά του και παράλληλα με τον καταμερισμό, απαντάται και ειδίκευση στο είδος του παπουτσιού που κατασκεύαζε.⁹⁵ Έτσι, έχουμε τον κουντουρά που έφτιαχνε και πουλούσε ένα είδος παπουτσιού τα κουντούρια, τον σανταλοποιό που κατασκεύαζε σανδάλια από δέρματα ζώων, τον τσαρουχά που έφτιαχνε και πουλούσε τα τσαρούχια, και τέλος, τον παπουτσή ή παπουτζή ο οποίος ήταν ο γνωστός σε όλους

⁹³ Το ειδικευμένο αυτό επάγγελμα του σαγιαζή εξαφανίστηκε αμέσως μόλις έφυγαν οι μουσουλμάνοι από τον ελληνικό χώρο με την ανταλλαγή πληθυσμών το 1923.

⁹⁴ Σαφώς και είναι το είδος ράφτη που κέρδιζε συνεχώς έδαφος και γινόταν όλο και πιο περιζήτητος.

⁹⁵ Ευδοκία Ολυμπίου, *ό.π.*, σσ. 305- 316.

μας τσαγκάρης. Υπήρχαν και ντόπιοι και μουσουλμάνοι τσαγκάρηδες, αλλά οι παραπάνω υποδιαιρέσεις θεωρούνται επαγγέλματα μόνο των ντόπιων κατοίκων.⁹⁶ Οι πρόσφυγες δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την επεξεργασία και την κατασκευή υποδημάτων ήταν όμως οι πρώτοι που εισήγαγαν τις βιοτεχνίες υποδημάτων στην πόλη.⁹⁷ Κάτι ανάλογο, βέβαια, ισχύει και για την ένδυση. Και μέσα από τις συνεντεύξεις, άλλωστε, προέκυψε το συμπέρασμα πως οι πρόσφυγες μετά την περίοδο παρακμής της πόλης μπόρεσαν να ορθοποδήσουν συντομότερα και τόλμησαν να ρισκάρουν στον επιχειρηματικό τομέα. Πολλοί, πρόσφυγες κυρίως, ισχυρίστηκαν πως αυτό συνέβη γιατί είχαν συνηθίσει να ξεκινούν από το μηδέν και να ρισκάρουν για να κερδίσουν πράγματα που έχασαν· ενώ οι ντόπιοι ήταν γενικά πιο επιφυλακτικοί με τα νέα ξεκινήματα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως τόσο οι πρόσφυγες όσο και οι ντόπιοι κάτοικοι δήλωσαν ότι οι ντόπιοι ήταν (και είναι) περισσότερο τσιγκούνηδες και κλειστοί σαν χαρακτήρες. Ορισμένοι, μάλιστα, τόνισαν την τάση που είχαν πολλοί ντόπιοι να μετατρέπουν τα χρήματά τους σε λίρες και να τις κρύβουν. Κλείνοντας αυτό το κομμάτι του ρουχισμού- καλλωπισμού, πρέπει να αναφερθεί και το σημαντικότατο και πολυσύχναστο επάγγελμα του κουρέα. Υπήρχαν κουρείς που προέρχονταν από όλες τις πληθυσμιακές ομάδες της πόλης, αλλά όπως επισημάνθηκε από ντόπιο κάτοικο στη συνέντευξη, οι ντόπιοι κουρείς είχαν τα μαγαζιά τους σε πιο νευραλγικά σημεία της πόλης και τους προτιμούσαν οι ξένοι και οι επισκέπτες.

Συνεχίζοντας, πρέπει να αναφερθεί πως στην πόλη υπήρχαν πολλοί τεχνίτες που ασχολούνταν με επεξεργασία του σιδήρου, του ξύλου και του χαλκού, οι οποίοι κατασκεύαζαν κυρίως χρήσιμα οικιακά σκεύη και κτηνοτροφικά εργαλεία και αντικείμενα. Τα χαρακτηριστικότερα ίσως επαγγέλματα όλων είναι αυτά του σαμαρά, ο οποίος κατασκεύαζε σαμάρια για τα ζώα και αυτό του πεταλωτή ή αλμπάνη που πετάλωνε τα πόδια των ζώων. Κύριο χαρακτηριστικό στοιχείο αυτών των δύο είναι ότι τις περισσότερες φορές συστεγάζονταν μαζί με τους χαντζήδες· δηλαδή τους ιδιοκτήτες πανδοχείων που ονομάζονταν χάνια. Έτσι, στον πάνω όροφο διέμεναν οι ξένοι- επισκέπτες της πόλης και από κάτω διανυκτέρευαν τα ζώα τους, τα οποία τα περιποιούνταν οι σαμαράδες και οι πεταλωτές.

Στη συνέχεια, όλα τα επαγγέλματα που θα αναφερθούν παρακάτω είναι αναγκαίο να επισημανθεί πως τα ασκούσαν αποκλειστικά ντόπιοι κάτοικοι. Οι σιδηρουργοί

⁹⁶ Παράδειγμα που πιστοποιεί ότι οι ντόπιοι απασχολούνταν με τις υποδιαιρέσεις της υπόδησης είναι ο ντόπιος κάτοικος με το επώνυμο Μέσκος, ο οποίος ήταν ο πιο γνωστός τσαρουχάς της πόλης.

⁹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η επιχείρηση παπουτσιών των Αφών Αρδίτσογλου που υπάρχει ακόμα και σήμερα στην Έδεσσα.

υπήρξαν μία από τις σημαντικότερες επαγγελματικές ομάδες στις κοινωνίες του παρελθόντος, καθώς σε όλη τη χρονική περίοδο στην οποία αναφερόμαστε οι αγροτικοί πληθυσμοί πολύ συχνά δεν κατέφευγαν στην αγορά για την προμήθεια των απαραίτητων αγαθών για τη συντήρησή τους. Χρειάζονταν τους σιδηρουργούς για την κατασκευή και συντήρηση των εργαλείων, των σκευών, των πετάλων, των όπλων. Επιπλέον οι σιδηρουργοί κατασκεύαζαν τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν όλοι οι υπόλοιποι τεχνίτες.⁹⁸ Με την επεξεργασία σιδήρου ή χαλκού ασχολούταν ο δεμερτζής ή σιδηρουργός που επεξεργαζόταν το σίδηρο, ο καλαϊτζής ή μπακιρτζής ή κασίτσкас (ντόπια ονομασία) που γάνωνε ή κατασκεύαζε νέα μπακίρια, αντικείμενα δηλαδή που φτιάχνονταν από χαλκό- κασσίτερο, όπως κουζινικά σκεύη, τηγάνια, καζάνια, μπρίκια, ταψιά, πιρούνια, κουτάλια, κατσαρόλες ή και κτηνοτροφικά αντικείμενα όπως κουδούνια, γκιούμια και άλλα. Σημαντικός τεχνίτης της εποχής εκείνης θεωρούταν και ο τενεκετζής ή αλλιώς λευκοσιδηρουργός, ο οποίος κατασκεύαζε και πουλούσε ποτιστήρια, σωλήνες, στραγγιστήρια, κόσκινα, καπάκια, κύπελλα και άλλα αντικείμενα που ήταν χρήσιμα και απαραίτητα στις καθημερινές ασχολίες των κατοίκων. Το επάγγελμα αυτό προφανώς συνεισέφερε πολλά κέρδη, για αυτό το ασκούσαν όλες οι πολυάριθμες πληθυσμιακές ομάδες της πόλης, οι ντόπιοι και οι μουσουλμάνοι και αργότερα οι πρόσφυγες. Πολλοί, επίσης, ασχολούνταν με την κατασκευή αιχμηρών ή και πολεμικών αντικειμένων. Οι ακονιστές, που ήταν συνήθως πλανόδιοι γύφτοι, ακόνιζαν μαχαίρια, ψαλίδια και άλλα αιχμηρά αντικείμενα, ο πριονάς κατασκεύαζε πριόνια, ο ταπαντζής κατασκεύαζε και πουλούσε όπλα, πιστόλια, και ο τουφεξής πουλούσε τουφέκια.

Άλλοι τεχνίτες κατεργάζονταν άλλα υλικά, όπως την πέτρα, το ξύλο, το δέρμα ή και άλλα. Έτσι έχουμε τον ασβεστά που πουλούσε ασβέστη, τον βαρελά που κατασκεύαζε βαρέλια που τα χρησιμοποιούσαν κυρίως οι οινοπαραγωγοί⁹⁹, τον καζαντζή που έφτιαχνε καζάνια για την απόσταξη του σταφυλιού¹⁰⁰, τον γκαϊτατζή που έφτιαχνε και πουλούσε γκάιντες (είδος παραδοσιακού μουσικού οργάνου), τον οργαντζή που κατασκεύαζε, πουλούσε ή έπαιζε διάφορα μουσικά όργανα, τον κανταρτζή που παρασκεύαζε και πουλούσε καντάρια για τραγούδι, τον δογραματζή ή ξυλουργό που κατασκεύαζε έπιπλα, τον καλαθά που έφτιαχνε καλάθια, πανέρια, κοφίνια και άλλα είδη από καλαμιά· τον κανδηλά που πουλούσε καντήλια και άλλα

⁹⁸ Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σσ. 305- 316.

⁹⁹ Το επάγγελμα αυτό άρχισε να φθίνει όταν μειώθηκε η καλλιέργεια αμπελιών από τους Εδεσσαίους.

¹⁰⁰ Από την ύπαρξη των δύο αυτών επαγγελματιών φανερώνεται πως το σταφύλι ήταν μια σημαντική παραγωγή της περιοχής.

εκκλησιαστικά είδη, τον κηροποιό που κατασκεύαζε και πουλούσε κεριά¹⁰¹, τον καρβουνιάρη που πουλούσε κάρβουνα, τον καρεκλά που έφτιαχνε και πουλούσε καρέκλες, τον κοϊμτζή ή χρυσοχόο που έφτιαχνε χρυσά κοσμήματα και επιδιόρθωνε τα παλιά¹⁰², τον κουμαρτζή που έφτιαχνε κουμάρια (πήλινα δοχεία), τον τσουκαλά που κατασκεύαζε και πουλούσε πήλινα αντικείμενα, τον τζαμά που πουλούσε τζάμια και γυάλινα αντικείμενα, τον σαπουνά που κατασκεύαζε και πουλούσε σαπούνια, και τέλος τον ταμπαξή ή βυρσοδέψη που κατεργαζόταν δέρματα και κατασκεύαζε ζώνες, παπούτσια, τσάντες και άλλα δερμάτινα αντικείμενα. Το επάγγελμα του βυρσοδέψη ήταν πολύ σημαντικό, καθώς είναι γνωστό πως υπήρχαν πολλά βυρσοδεψεία στην πόλη, που κατά την περίοδο του μεσοπολέμου είχαν αναβαθμιστεί και δημιουργηθεί βιομηχανικές μονάδες.¹⁰³

Ολοκληρώνοντας, όμως, αυτόν τον κύκλο των συντεχνιακών επαγγελμάτων, είναι αναγκαίο να γίνει λόγος και για τα επαγγέλματα που είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με το χτίσιμο και την κατασκευή σπιτιών ή άλλων κτηρίων, αλλά και για τους μεταφορείς της πόλης. Και σε αυτά τα επαγγέλματα τα «πρωτεία» φέρουν οι ντόπιοι, αφού πιθανότατα να ήταν οι μοναδικοί χτίστες στην πόλη.¹⁰⁴ Άλλες ονομασίες για τον χτίστη είναι γιαμπατζής και δουλγέρης. Βοηθός του ήταν ο χαρμαντζής, ο οποίος έφτιαχνε το χαρμάνι- μείγμα. Στην Έδεσσα υπήρχαν και τα επαγγέλματα του κεραμιδά που έφτιαχνε κεραμίδια και του πετρά που έσπαζε, επεξεργαζόταν την πέτρα και την πουλούσε στους χτίστες- οικοδόμους· επαγγέλματα που βοηθούσαν και συμπλήρωναν το επάγγελμα του χτίστη. Από την άλλη, στο χώρο των μεταφορών σημαντική θέση κατείχαν ο αμαξάς, ο αραμπατζής ή καροποιός - ένα επάγγελμα χρήσιμο για τη μεταφορά των προϊόντων από τους ντόπιους αγρότες του Λόγγου – και ο μακαρατζής, ο οποίος μετέφερε με τροχαλίες διάφορα βαριά αντικείμενα.¹⁰⁵

¹⁰¹ Η τέχνη του κηροποιού διασώζεται ακόμα και σήμερα, αφού το μοναδικό κηροποιείο της πόλης κρατά την παράδοση και έχει διαδοθεί από γενιά σε γενιά. Η τέχνη έφτασε στην Έδεσσα από ένα κάτοικο των Σκοπίων που εγκαταστάθηκε στην πόλη στις αρχές του 2^{ου} αιώνα.

¹⁰² Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσεται και το επάγγελμα του ρολογά.

¹⁰³ Η βυρσοδεψία ήταν μια μεταποιητική δραστηριότητα που χρησιμοποιούσε μια πρώτη ύλη το δέρμα, που προερχόταν από την τοπική αγροτική παραγωγή και παρήγαγε μια μεγάλη ποικιλία προϊόντων. Ήταν όμως και μια δραστηριότητα που στο πέρασμά της από την αυτοκατανάλωση στην εμπορεύσιμη παραγωγή απέκτησε στοιχειώδεις εγκαταστάσεις, εξοπλισμό και βιοτεχνικό χαρακτήρα. Από: Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σσ. 305- 316.

¹⁰⁴ Αν και είναι ιστορικά αποδεδειγμένο πως για πολλούς αιώνες οι πιο ξακουστοί χτίστες κατάγονταν από την Ήπειρο· αυτοί ταξίδευαν και εργάζονταν σε πολλές περιοχές της Μακεδονίας και αναλάμβαναν κυρίως το χτίσιμο εκκλησιών.

¹⁰⁵ Αυτά τα δύο επαγγέλματα (αμαξάς και μακαρατζής) εξαφανίστηκαν μόλις άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα οχήματα. Αν και όπως υποστήριξε ένας ντόπιος κάτοικος, ο κύριος Κ. Ι. «οι ίδιοι κάτοικοι που ασκούσαν αυτά τα επαγγέλματα, ήταν οι πρώτοι που αγόρασαν φορτηγά- οχήματα και συνέχισαν να κάνουν την ίδια δουλειά.»

Επίσης, σύντομη αναφορά πρέπει να γίνει και για το ρόλο των πλανόδιων, οι οποίοι επιδίδονταν σε διάφορα επαγγέλματα, όπως του φωτογράφου και του παγωτατζή που θεωρούνται καθαρά προσφυγικά επαγγέλματα. Άλλα επαγγέλματα είναι του καστανά, του γαλατά, και του πωλητή ξηρών καρπών έξω από τους κινηματογράφους. Οι ξηροί καρποί, όπως και τα σιροπιαστά γλυκά και ο χαλβάς είναι προϊόντα που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες και τα εμπορεύτηκαν οι ίδιοι. Τέλος, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει σε μια ξεχωριστή ομάδα πλανόδιων επαγγελματιών, των γύφτων. Πολλοί από αυτούς ήταν γανωματήδες, ακονιστές, παλιατζήδες, ενώ άλλοι ασχολούνταν με επαγγέλματα διασκεδαστικού και κωμικού χαρακτήρα, όπως αυτό του αρκουδιάρη¹⁰⁶, του μουσικού ή τραγουδοποιού- γελωτοποιού.

Επομένως, μπορεί να συμπεράνει κανείς, από τα παραπάνω, πως οι τεχνίτες και οι ιδιοκτήτες καταστημάτων αποτελούσαν μια σημαντική κοινωνική ομάδα της πόλης. Οι ντόπιοι κάτοικοι απασχολούνταν περισσότερο με αυτού του είδους τα επαγγέλματα, και έπονταν οι μουσουλμάνοι. Ελάχιστοι αριθμητικά ήταν οι Βλάχοι που ασχολούνταν με το εμπόριο· ενώ οι πρόσφυγες, που εξοικειώθηκαν σταδιακά με τις καθημερινές συνήθειες και ανάγκες της νέας τους πόλης, ασχολήθηκαν κυρίως με επαγγέλματα που σχετίζονταν με τη διατροφή, αφού όπως ειπώθηκε έφεραν μαζί τους νέες γεύσεις- φαγητά και γλυκά-, και με το εμπόριο διαφόρων προϊόντων. Ακόμα, χαρακτηριστικό στοιχείο των επαγγελματιικών επιλογών των προσφύγων είναι πως έφεραν μαζί τους νέες τέχνες- επαγγέλματα, όπως είναι η ταπητουργία, και νέους τρόπους διασκέδασης, όπως είναι τα νυχτερινά κέντρα¹⁰⁷. και κατάλαβαν νωρίς πως δεν ήταν απαραίτητο να καταπιαστούν με κάποια επαγγέλματα που αργά ή γρήγορα θα άρχιζαν να φθίνουν.

Κλείνοντας, αξίζει να σημειωθεί πως κάνοντας μια βόλτα κανείς στο κέντρο της πόλης θα συναντήσει μερικά από αυτά τα επαγγέλματα του παρελθόντος. Μπορεί η εικόνα της πόλης και τα περισσότερα επαγγέλματα να έχουν αλλάξει και να έχουν εξελιχθεί, λόγω της εμφάνισης και της προόδου των τεχνολογικών μέσων, αλλά υπάρχουν ακόμα κάποιες οικογένειες που κρατούν την παράδοση και συνεχίζουν να ασκούν το ίδιο επάγγελμα από γενιά σε γενιά. Χαρακτηριστικά επαγγέλματα αποτελούν ορισμένοι φούρνοι, ένα κατάστημα που πουλά μπακίρια, ένα κηροποιείο, μερικά κρεοπωλεία και μπακάλικα, ένα ψαράδικο, δύο καταστήματα υποδημάτων και μερικές ξενοδοχειακές μονάδες. Έτσι, καταλαβαίνουμε πως υπάρχουν ακόμα στοιχεία της πόλης, τόσο κοινωνικά όσο και χωροταξικά- αρχιτεκτονικά που προϊδεάζουν τον

¹⁰⁶ Πολύ συχνά περιφέρονταν στην πόλη κρατώντας ένα ντέφι και έχοντας μαζί τους μια αρκούδα που την είχαν εκπαιδεύσει να χορεύει και να κάνει νάζια.

¹⁰⁷ Αυτό το κομμάτι της διασκέδασης θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

επισκέπτη για την εικόνα της πόλης εκείνης της εποχής, αλλά βοηθούν και τους κατοίκους της να θυμούνται και να αναπολούν εκείνες τις εποχές.

• ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ- ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ- ΔΙΑΣΚΕΛΑΣΗ

Την εικόνα των επαγγελματιών της πόλης θα ολοκληρώσουν ορισμένες κατηγορίες επαγγελματιών που απαιτούν ανώτερο μορφωτικό επίπεδο, όπως είναι οι δικηγόροι, οι γιατροί, οι καθηγητές, οι δάσκαλοι· αλλά και κάποιοι επαγγελματικοί χώροι που σχετίζονται με τη διασκέδαση, όπως τα νυχτερινά κέντρα, ο κινηματογράφος και άλλα. Βέβαια, δε θα έπρεπε να παραληφθούν οι δημόσιες υπηρεσίες και ο ρόλος που διαδραμάτιζαν στην κοινωνία της εποχής εκείνης.

Ξεκινώντας, λοιπόν, από τις υπηρεσίες¹⁰⁸ πρέπει να επισημανθεί πως μέσα από την έρευνα και τις συνεντεύξεις προέκυψε μια διαφοροποίηση μεταξύ των δημόσιων υπηρεσιών που λειτουργούσαν επί Τουρκοκρατίας και εκείνων που δημιουργήθηκαν μετά την ένταξη της περιοχής στο ελληνικό κράτος. Η διαφοροποίηση αυτή αφορά κυρίως τις πληθυσμιακές ομάδες της πόλης που έβρισκαν απασχόληση στο δημόσιο τομέα.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας τα ανώτερα αξιώματα, όπως εκείνο του καδή (δικαστής) ή οι διοικητικοί υπάλληλοι, καταλαμβάνονταν από μουσουλμάνους. Ωστόσο, όπως φαίνεται από την έρευνα της Καρακασίδου για την Άσσυρο, σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και οι λεγόμενοι «τσορμπατζήδες»· μια ισχυρή κοινωνική τάξη με κυρίαρχο ρόλο εκείνη την εποχή, και οι οποίοι ήταν χριστιανοί και επί το πλείστον ελληνόφωνοι. Οι χριστιανοί αυτοί προύχοντες απέκτησαν σημαντική οικονομική επιρροή μέσα από την εμπλοκή τους στην είσπραξη των φόρων και την ενασχόλησή τους με το εμπόριο. Αναλάμβαναν όμως και αυξημένες διοικητικές αρμοδιότητες ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στις οθωμανικές αρχές και τους χριστιανούς υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.¹⁰⁹ Αυτή η ελίτ συνέχισε να έχει την ίδια κοινωνική θέση και πολιτική επιρροή¹¹⁰ και μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος.

Σημαντικό, επίσης, θεωρείται το γεγονός πως επί Τουρκοκρατίας υπήρχαν πολλοί ντόπιοι σλαβόφωνοι Εδεσσαίοι που εργάζονταν σε άλλες υπηρεσίες ως υπάλληλοι. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του υπαλλήλου των τρένων, όπως είναι το

¹⁰⁸ Χρειάζεται να ξεκαθαριστεί πως ο όρος «υπηρεσίες» έχει τη σημερινή του σημασία, όπως είναι τα ταχυδρομεία, η πυροσβεστική, οι τράπεζες, ο ΟΣΕ και άλλα.

¹⁰⁹ Καρακασίδου Αναστασία, *ό.π.*, σελ. 114.

¹¹⁰ Riki Van Boeschoten, *ό.π.*, σελ. 40.

επάγγελμα του σταθμάρχη –ένα επάγγελμα που είχε πολύ κύρος την εποχή εκείνη-, αλλά και του ταχυδρόμου, του τουλουμπατζή (πυροσβέστη) και του δραγάτη (αγροφύλακα). Μπορεί σε αυτά τα επαγγέλματα να εργάζονταν ντόπιοι, αλλά μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος, οι πολιτικές των εκάστοτε κυβερνήσεων παραγκώνιζαν και περιθωριοποιούσαν τους σλαβόφωνους κατοίκους· ως απόρροια αυτού θεωρείται και το γεγονός πως δε διορίζονταν, για πολλές δεκαετίες (1915- 1975), σε δημόσιες θέσεις. Αυτό πιστοποιείται και μέσα από την επιτόπια έρευνα, καθώς εμφανές ήταν το παράπονο ορισμένων ντόπιων κατοίκων για αυτό το ζήτημα, οι οποίοι ισχυρίζονταν πως «είχαν καταντήσει πολίτες β' κατηγορίας». Έτσι, περνάμε στη δεύτερη φάση- κατηγορία κατά την οποία σε όλες τις παλιές αλλά και νέες υπηρεσίες, που θεσπίζονταν, οι αρχές απέφευγαν να διορίζουν τους ντόπιους κατοίκους, εκτός ολίγων εξαιρέσεων, των επονομαζόμενων «γραικομένων»¹¹¹.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι μέχρι και ο νομάρχης καταγόταν από άλλη περιοχή της Ελλάδας. Ακόμα, σε υπηρεσίες όπως σε τράπεζες¹¹², στο διοικητήριο, στην αστυνομία, αλλά και στα σχολεία διορίζονταν υπάλληλοι από τη Νότια Ελλάδα, κυρίως από την Πελοπόννησο ή την Κρήτη. Η δικαιολογία ήταν πως δεν υπήρχαν τα πρώτα χρόνια μορφωμένοι ντόπιοι- σλαβόφωνοι κάτοικοι κατάλληλοι να προσληφθούν ως δημόσιοι υπάλληλοι. Αυτό το επιχείρημα όμως δεν πείθει, αφενός επειδή υπήρχαν αρκετοί καταξιωμένοι γιατροί, δικηγόροι, λογοτέχνες και γενικά άνθρωποι του πνεύματος που ανήκαν σε αυτήν την πληθυσμιακή ομάδα, και αφετέρου επειδή το ελληνικό κράτος εφαρμόζε μια γενικότερη πολιτική διακρίσεων σε βάρος των «ντόπιων» κατοίκων της Μακεδονίας. Πολλοί ήταν οι ντόπιοι που ανέφεραν στις συνεντεύξεις πως για πολλές δεκαετίες ζούσαν με το φόβο του χωροφύλακα ή ακόμα και του δασκάλου. Το σίγουρο είναι πάντως πως η αμφισβήτηση αυτή από μέρους του ελληνικού κράτους ήταν τόσο έντονη, κυρίως λόγω της σλαβομακεδονικής γλώσσας που μιλούσαν οι ντόπιοι κάτοικοι, ώστε ακόμα οι αποκαλούμενοι «γραικομένοι» να αντιμετωπίζουν προβλήματα αφομοίωσης και ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία. Αφού, πολύ συχνά παρά τη φανατική προσήλωσή τους στα «πάτρια» και την ταύτισή τους με τα ελληνικά συμφέροντα θεωρούνταν από τα στελέχη του ελληνικού μηχανισμού μονίμως ύποπτοι προς

¹¹¹ Εδώ ταυτίζεται η ονομασία «γραικομένοι» με τους «τσορμπατζήδες», όπως τους αποκαλεί η Α. Καρακασίδου.

¹¹² Η πρώτη τράπεζα που ιδρύθηκε στην Έδεσσα ήταν η Εθνική το 1919 και ακολούθησε η Αγροτική ο 1937.

αποσκίρτηση.¹¹³ Έτσι, η αμφισβήτηση αυτή συνεπαγόταν και αποκλεισμό των ντόπιων κατοίκων και από το δημόσιο τομέα.¹¹⁴ Από την άλλη, όσον αφορά τους πρόσφυγες είναι γεγονός πως δεν είχαν ιδιαίτερα προβλήματα σε αυτόν τον τομέα, και στην πόλη της Έδεσσας δεν ήταν λίγοι οι πρόσφυγες που κατάφεραν σχετικά γρήγορα να εργαστούν στο δημόσιο τομέα με αυξημένες αρμοδιότητες.

Μπορεί λίγοι να το γνωρίζουν, αλλά η Έδεσσα είναι μία πόλη που διέθετε ισχυρή πνευματική κίνηση, η οποία ενισχύθηκε ιδιαίτερα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ακόμα περισσότερο στην περίοδο του μεσοπολέμου.¹¹⁵ Σε αυτήν την άνθιση σίγουρα συνέβαλε η οικονομική ευημερία της πόλης, αλλά και το υπόβαθρο που προϋπήρχε ήδη από τον περασμένο αιώνα, αφού δεν ήταν λίγοι οι Έδεσσαίοι που είχαν μεταναστεύσει στο εξωτερικό για σπουδές. Πιο συγκεκριμένα τώρα για το κάθε επάγγελμα ξεχωριστά· αξίζει να επισημανθεί πως οι γιατροί και οι δικηγόροι ήταν αναλογικά οι περισσότεροι ξένοι προς την περιοχή, αν και υπήρχε μια ικανοποιητική αριθμητικά μερίδα ντόπιων που είχαν σπουδάσει τα παραπάνω επαγγέλματα.¹¹⁶ Ειδικότερα για το επάγγελμα του γιατρού πρέπει να γίνει λόγος για τους ελάχιστους Αρμένιους, που είχαν εγκατασταθεί για λίγο στην πόλη. Σύμφωνα με μαρτυρίες, οι πιο πολλοί ήταν μορφωμένοι και ευκατάστατοι οικονομικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο σημαντικός ρόλος και η αξιόλογη προσφορά της κλινικής που είχε ιδρύσει στην Έδεσσα ένας Αρμένιος γιατρός στις αρχές της δεκαετίας του 1920, ο οποίος μάλιστα ήταν πολύ δημοφιλής και αγαπητός στο σύνολο των κατοίκων της πόλης. Η σημασία και η ιδιαίτερη προσοχή των κατοίκων για την υγεία τους διαφαίνεται και μέσα από την ανέγερση του πρώτου Νοσοκομείου της πόλης το 1862 από έσοδα και εισφορές των ισναφιών (συντεχνιών), ύστερα από εράνους, δωρεές, προσφορές και συνδρομές.¹¹⁷ Από την άλλη, περισσότεροι ντόπιοι ήταν φαρμακοποιοί, οδοντίατροι και συμβολαιογράφοι. Σε αυτά τα επαγγέλματα υπήρχε και σημαντικός αριθμός προσφύγων, που τα ασκούσαν στην πόλη. Μεγάλη άνθιση εκείνη την περίοδο είχε παρατηρηθεί και στο χώρο της «δημοσιογραφίας», καθώς υπήρχε πλήθος εφημερίδων που δημοσιεύονταν κατά καιρούς στην πόλη. Όλα τα γραφεία των περισσότερων παραπάνω επαγγελματιών βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης. Και επρόκειτο για επαγγέλματα που θεωρούνταν με κύρος και κοινωνική καταξίωση. Τέλος, χρειάζεται να διασαφηνιστεί πως όσοι ντόπιοι είχαν καταφέρει να σπουδάσουν και να καταξιωθούν επαγγελματικά στους παραπάνω τομείς κατάγονταν

¹¹³ Κωστόπουλος Τάσος, *ό.π.*, σελ. 51.

¹¹⁴ *ό.π.*, σελ. 73.

¹¹⁵ Γ. Μίντσης, *ό.π.*, σελ. 52.

¹¹⁶ Γερεμτζές Λάμπης, *Αναμνήσεις από την παλιά Έδεσσα*, εκδ. Βαγουρδή, Έδεσσα 2004, σσ. 33- 35.

¹¹⁷ Κων/νος Σταλίδης, *ό.π.*, σελ. 65.

από ευκατάστατες οικογένειες της Έδεσσας ή των γύρω περιοχών και σαφώς ανήκαν στην κατηγορία των ντόπιων κατοίκων που αποκαλούνταν «γραικομάνοι» ή ήταν απόγονοι Μακεδονομάχων. Γεγονός που μαρτυρά για άλλη μια φορά την ιδιαίτερη και πιο ευνοϊκή μεταχείριση που υφίσταντο ορισμένοι μόνο ντόπιοι.

Την εικόνα των επαγγελματιών της πόλης επιστεγάζει ένας αρκετά ευχάριστος και δημιουργικός τομέας επαγγελματιών, αυτός της ψυχαγωγίας. Εξάλλου η ανάγκη της διασκέδασης και της αναψυχής είναι πρωταρχικό στοιχείο τόσο για την ατομική όσο και για τη συλλογική- κοινωνική ευημερία. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ένας πρόσφυγας, πρώην ιδιοκτήτης εστιατορίου: «Όταν η Έδεσσα ήταν οικονομικά ισχυρή, αποτελούσε μία από τις πιο «ζωντανές» πόλεις της Μακεδονίας. Ο κόσμος ενδιαφερόταν και για την καλοπέρασή του, αφού ο Εδεσσαίος κυρίως εργάτης είχε ανάγκη να ξεσκάσει λίγο από την πνικτική καθημερινότητά του και τη ρουτίνα». Έτσι, για αυτόν το σκοπό είχαν δημιουργηθεί αρκετά μεγάλα και σύγχρονα για την εποχή τους εστιατόρια, παραδοσιακά ταβερνάκια, γραφικά καφεενιά-ζαχαροπλαστεία που βρίσκονταν διάσπαρτα σε νευραλγικά σημεία της πόλης, όπως στην περιοχή των Καταρρακτών, στο πανέμορφο και ειδυλλιακό Κιουπρί, στο σταθμό, αλλά και κοντά στην παραδοσιακή συνοικία του Βαροσίου. Ορισμένα, μάλιστα, από αυτά οργάνωναν ανά τακτά χρονικά διαστήματα χορούς, εκδηλώσεις, διαγωνισμούς και προσκαλούσαν γνωστούς καλλιτέχνες από τις γύρω περιοχές. Σε αυτό το σημείο, κρίνεται απαραίτητο να γίνει λόγος και για την αξία του Συλλόγου «Μέγας Αλέξανδρος», ο οποίος ιδρύθηκε το 1922 από μαθητές Γυμνασίου¹¹⁸ και ήταν υπεύθυνος για τις πολιτιστικές εκδηλώσεις, το ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων και την προβολή κινηματογραφικών ταινιών· αν και υπήρχαν δύο μεγάλοι και κεντρικοί κινηματογράφοι στην πόλη, ήδη από πολύ νωρίς.¹¹⁹ Με τα περισσότερα από αυτά τα επαγγέλματα καταπιάστηκαν κυρίως οι πρόσφυγες, οι οποίοι αρέσκονταν στο καινούριο και το διαφορετικό και δε φοβόντουσαν να τολμήσουν, να ρισκάρουν. Παρόλα αυτά, υπήρχαν και κάποιοι ντόπιοι που δειλά δειλά είχαν ξεκινήσει να εισχωρούν σε αυτού του είδους τις επιχειρήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι ο κινηματογράφος εδραιώθηκε στην πόλη από έναν ντόπιο Εδεσσαίο μετανάστη, που επέστρεψε από την Αμερική.

Τέλος, ξεχωριστή μνεία πρέπει να γίνει για τα ξενοδοχεία της πόλης, αφού σχετίζονται άμεσα με τη σύγχρονη «βαριά βιομηχανία» της Ελλάδας, τον τουρισμό.

¹¹⁸ Οι μαθητές που συμμετείχαν στην ίδρυση του συλλόγου ήταν αποκλειστικά ντόπιοι, και αργότερα ενσωματώθηκαν και πρόσφυγες. Αλλά ακόμα και σήμερα, η πλειοψηφία των μελών του συλλόγου είναι ντόπιοι.

¹¹⁹ Μίντσης Γεώργιος, *ό.π.*, σελ. 58.

Ήδη από την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όντας η Έδεσσα ένα σημαντικό εμπορικό και οικονομικό κέντρο και πέρασμα στην περιοχή της Μακεδονίας, οι κάτοικοι της πόλης είχαν σκεφτεί να εκμεταλλευτούν την ανάγκη διανυκτέρευσης των ταξιδιωτών, οπότε και υπήρχαν πολλά χάνια- πανδοχεία μέσα στην πόλη. Αυτά, λοιπόν, τα πρώτα χάνια των ντόπιων εξελίχθηκαν σταδιακά σε ξενοδοχεία που φιλοξενούσαν τους υπεράριθμους επισκέπτες της πόλης, για λόγους τόσο επαγγελματικούς όσο και τουριστικούς. Βέβαια, με τον ερχομό τους οι πρόσφυγες έχτισαν νέα ξενοδοχεία· έτσι, σύσσωμοι οι κάτοικοι της πόλης από πολύ νωρίς κατάλαβαν πως έπρεπε να αξιοποιηθεί η φυσική ομορφιά της πόλης. Και πράγματι, με τη συμβολή και του σιδηροδρομικού σταθμού, ο οποίος ένωσε την Έδεσσα με άλλες πόλεις της ευρύτερης περιοχής, όπως τη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια, τη Νάουσα, τα Σκόπια, η Έδεσσα θεωρείται από τις πρώτες πόλεις που δέχτηκε επισκέπτες για καθαρά τουριστικούς λόγους.

Επομένως, μπορεί κανείς να συμπεράνει από τα παραπάνω πως η Έδεσσα εκείνη την περίοδο ήταν μια πόλη που συνεχώς ανανεωνόταν και εξελισσόταν. Η οικονομική ευφορία της πόλης την είχε ευνοήσει και σε άλλους τομείς, όπως της ψυχαγωγίας και του εν μέρει εκμοντερνισμού της. Ήταν μια πόλη που δεν είχε να ζηλέψει τίποτα από άλλες και σαφώς είχε καλύτερη φήμη απ' ότι σήμερα. Τέλος, όσον αφορά τις πληθυσμιακές ομάδες της, αξίζει να ειπωθεί πως τα πρωτεία σε αυτές τις κατηγορίες επαγγελματιών κατείχαν οι πρόσφυγες, ενώ από την εθνοτική ομάδα των ντόπιων ξεχώριζαν οι «γραικομάνου».

3. ΟΙ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΘΝΟΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ

Η ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας αποτελούσε και αποτελεί ένα μωσαϊκό εθνοπολιτισμικών ομάδων που συνυπάρχουν. Βέβαια, αυτή η συνύπαρξη τις περισσότερες φορές δεν ήταν ιδιαίτερα αρμονική, καθώς υπερίσχυαν οι έντονες διαφορές των ομάδων αυτών, με αποτέλεσμα τις αντιπαραθέσεις τους σε πολλούς τομείς τόσο της καθημερινότητας όσο και σε επίπεδο οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό. Πιο έντονες και συχνές ήταν οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των ντόπιων και των προσφύγων. Η εμφάνιση, λοιπόν, αυτού του φαινομένου σημειώθηκε όταν οι αφίξεις των προσφύγων κατέστησαν επιτακτικές διαρθρωτικές μεταβολές στην οικονομία, ενώ παράλληλα, λόγω των κοινωνικών ανακατατάξεων, προσέδωσαν νέες διαστάσεις στους πολιτικούς ανταγωνισμούς· κυρίως επειδή αναπτύχθηκαν ανταγωνισμοί ανάμεσα στις παραδοσιακές ελίτ της Μακεδονίας και τους

νεοφερμένους πρόσφυγες.¹²⁰ Υποστηρίζεται, επίσης, πως αιτία όλων των συγκρούσεων ήταν η αρνητική εικόνα που είχαν σχηματίσει από την αρχή οι ντόπιοι για τους πρόσφυγες και αυτή αποτυπωνόταν μέσα από τις διαμάχες για την αγροτική μεταρρύθμιση· καθώς οι ντόπιοι έβλεπαν ως απειλή εναντίον των αξιώσεών τους το γεγονός πως οι μουσουλμανικές ιδιοκτησίες παραχωρούνταν στους πρόσφυγες.¹²¹ Έτσι, λοιπόν, και στην περίπτωση της Έδεσσας η συνύπαρξη και συμβίωση κυρίως των δύο πολυπληθέστερων εθνοτικών ομάδων, των ντόπιων και των προσφύγων, είχε περάσει κατά καιρούς από διάφορες διακυμάνσεις. Σε όλη αυτή την κατάσταση, βέβαια, είχαν συμβάλει και άλλοι παράγοντες, όπως είναι και η επίσημη στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στις ομάδες αυτές. Αφού συνεχώς περιθωριοποιούσε τους σλαβόφωνους κατοίκους, καθώς η γλωσσική ιδιαιτερότητά τους είχε αποτελέσει ευθύς εξαρχής αντικείμενο προβληματισμού για τις εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις που τις οδήγησε στις πολιτικές της αφομοίωσής τους.¹²²

Για την σκιαγράφηση, λοιπόν, των σχέσεων των δύο ομάδων δε βασίστηκα ιδιαίτερα σε βιβλιογραφικές πηγές, αλλά περισσότερο στην επιτόπια έρευνά μου και στο πως οι ίδιοι οι κάτοικοι βίωναν και έκριναν αυτή τη συνύπαρξη. Όπως είναι φυσικό και οι δύο πλευρές είχαν τη δική τους γνώμη- κατασκευή μιας κοινής- συλλογικής μνήμης, αν και σε πολλά θέματα, όπως θα προκύψει παρακάτω, οι απόψεις και οι μνήμες των ντόπιων διχάζονταν. Τα πορίσματα της έρευνας σε αυτό το κομμάτι δεν ήταν καθόλου εύκολο να προκύψουν. Οι συμμετέχοντες ήταν αρκετά καχύποπτοι, επιφυλακτικοί και απόφευγαν να μιλήσουν για τόσο «ευαίσθητα», όπως τα αποκαλούσαν, ζητήματα. Ισχυρίζονταν πως δεν υπάρχει κάτι σημαντικό που να χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση. Χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός πως προσπαθούσαν πάντα να αλλάξουν τη συζήτηση και να την επικεντρώσουν σε άλλου είδους ζητήματα.

Αρχικά, λοιπόν, πρέπει να τονιστεί πως σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία οι ντόπιοι δέχτηκαν με ενθουσιασμό και αλληλεγγύη τους πρώτους πρόσφυγες της πόλης.¹²³ Όμως με βάση τα πορίσματα της έρευνάς μου, οι περισσότεροι ντόπιοι είχαν δει την άφιξη των προσφύγων με αισθήματα καχυποψίας, φόβου και αντιζηλίας. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ένας ντόπιος κάτοικος: « περιμέναμε την

¹²⁰ Γούναρης Βασίλης, «Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις: εθνοτικές ταυτότητες και μειονοτικά δικαιώματα στη Μακεδονία», Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., Αγγελόπουλος Γ. (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997, σελ. 50.

¹²¹ Καρακασίδου Αναστασία, *ό.π.*, σελ. 266.

¹²² Κωστόπουλος Τάσος, *ό.π.*, σελ. 73.

¹²³ Τσώνος Κρυστάλλης, «Οι πρώτοι πρόσφυγες στην Έδεσσα», περιοδικό Λόγου και Τέχνης, 'Επί Τροχάδην', Λαογραφική Εταιρία Ν. Πέλλας, Έδεσσα 1995, σσ. 141 - 142.

απελευθέρωση για να αποκτήσουμε ό,τι μας ανήκε και αντί αυτού είδαμε τις δικαιωματικά δικές μας περιουσίες να περνούν σε άλλα ξένα χέρια». Η αντίφαση, λοιπόν, αυτή πιθανόν οφείλεται στο κομμάτι της μνήμης που αποκαλείται «κατασκευασμένη», αφού φαίνεται φανερά η προσπάθεια της βιβλιογραφικής πηγής να συγκαλύψει τις όποιες διαφωνίες και αντιπαλότητες μεταξύ των δύο αυτών πληθυσμιακών ομάδων. Σίγουρα θα υπήρχαν πολλοί ντόπιοι κάτοικοι που συμπόνεσαν, κατανόησαν και προσπάθησαν να βοηθήσουν τους πρόσφυγες, αλλά σε καμιά περίπτωση δε μπορούμε να γενικεύσουμε αυτή τη στάση. Από την άλλη, υπάρχουν και ορισμένες ακόμα πιο ακραίες θέσεις, όπως για παράδειγμα η θέση ενός ντόπιου κατοίκου, του κυρίου Κ.Α., που επισημαίνει: «Με τους μουσουλμάνους ζούσαμε καλύτερα, πιο αρμονικά, με τον ερχομό των προσφύγων άλλαξαν οι ισορροπίες· οι δικοί μας δεν άντεχαν να βλέπουν τον παραγκωνισμό τους από το ελληνικό κράτος και την εύνοια προς τους πρόσφυγες».

Επομένως, τα πρώτα χρόνια ή πιο σωστά τις πρώτες δεκαετίες οι σχέσεις των δύο πληθυσμιακών ομάδων δεν ήταν καλές, απλά θεωρούνταν τυπικές. Φιλίες μεταξύ τους δεν υπήρχαν, όσο για μεικτούς γάμους ούτε λόγος. Οι σχέσεις αρκούνταν στις εμπορικές συναλλαγές και οι συναντήσεις υφίσταντο μόνο σε ανοιχτούς δημόσιους χώρους. Στην πόλη, γενικά, δεν είχαν παρατηρηθεί ακρότητες ούτε έντονοι διαξιφισμοί.¹²⁴ Η κατάσταση, βέβαια, θεωρούνταν τεταμένη σε περιόδους εκλογών, αφού τα πρώτα χρόνια οι ψηφοφόροι ψήφιζαν με αποκλειστικό κριτήριο την εθνοτική καταγωγή του υποψηφίου. Εξάλλου οι διαφοροποιήσεις στις πολιτικές τους προτιμήσεις τους δεν άργησαν να φανούν ήδη από τα πρώτα χρόνια της συνύπαρξής τους, αφού λόγω των απαλλοτριώσεων και των επαγγελιών του Βενιζέλου για άμεση αποκατάσταση των προσφύγων, οι τελευταίοι τάχθηκαν φανερά υπέρ του βενιζελικού κόμματος· με αποτέλεσμα το αντίπαλο Λαϊκό Κόμμα και γενικότερα οι πολιτικές δυνάμεις που αντιτίθονταν στο βενιζελισμό να οικειοποιηθούν την αντιπροσφυγική ιδεολογία των ντόπιων και να τη νομιμοποιήσουν σε επίπεδο κομματικής συνθηματολογίας προσπαθώντας να τους προσελκύσουν προς τις δικές τους πολιτικές παρατάξεις.¹²⁵

Όσον αφορά περισσότερο τον επαγγελματικό τομέα, αξίζει να επισημανθεί πως οι δύο εθνοτικές ομάδες συνυπήρχαν στον ίδιο χώρο και οι σχέσεις τους ήταν καθαρά

¹²⁴ Προφανώς γιατί η κύρια πηγή των διαξιφισμών, η απαλλοτρίωση της μουσουλμανικής γης, δεν αφορούσε άμεσα τους πληθυσμούς της Έδεσσας καθώς, όπως αναφέρθηκε, δεν υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις γης στην περιοχή και οι πρόσφυγες της πόλης της Έδεσσας - σύμφωνα και με προφορικές μαρτυρίες- δεν απέκτησαν εκτάσεις γης.

¹²⁵ Μιχαηλίδης Ιάκωβος, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες: πολιτικές συνιστώσες μιας οικονομικής διαμάχης», Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., Αγγελόπουλος Γ. (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 127- 128.

επαγγελματικές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός πως στα εργοστάσια, πρόσφυγες και ντόπιοι εργάζονταν στον ίδιο χώρο, αλλά στα διαλείμματα διαχωρίζονταν και ο καθένας πήγαινε με τη δική του «ομάδα». Πάντως, αξίζει να σημειωθεί ότι τα εργοστάσια αποτέλεσαν και έναν ενωτικό χώρο, αφού σε περιόδους απεργιακών κινητοποιήσεων τα κοινά βιώματα και οι κοινές διεκδικήσεις- αιτήματα συσπείρωσαν τους δύο αυτούς πληθυσμούς, με σκοπό την επίτευξη ενός κοινού σκοπού. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση μιας ντόπιας εργάτριας, της κυρίας Β.Α.: «οι απεργιακές κινητοποιήσεις και διαδηλώσεις κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής ίσως και να ήταν η πρώτη κοινή προσπάθεια για να επιτύχουμε κοινούς στόχους βάζοντας στην άκρη τις αντιπαλότητες και τις διαφορές μας». Επίσης, σχετικά με το χώρο του εμπορίου και των τεχνικών επαγγελμάτων πρέπει να αναφερθεί πως στην αρχή οι πρόσφυγες προμηθεύονταν προϊόντα από ντόπιους επαγγελματίες, αλλά σταδιακά άρχισαν να εξοικειώνονται και να προσαρμόζονται, με αποτέλεσμα να δημιουργήσουν τις δικές τους επιχειρήσεις, οι περισσότερες από τις οποίες- ιδίως όσες σχετίζονταν με τη διατροφή- βρίσκονταν στις προσφυγικές γειτονιές (συννοικισμούς).

Διαφορετική και πολλές φορές ακραία ήταν και η γνώμη που είχε η μία εθνοτική ομάδα για την άλλη. Οι πρόσφυγες πίστευαν πως οι ντόπιοι είναι μικρόψυχοι και κλειστοί σαν χαρακτήρες. Όλοι ανέφεραν πως δεν ευθύνονταν αυτοί οι ίδιοι για τις μεταξύ τους σχέσεις, αλλά οι ντόπιοι που από την αρχή έδειξαν ότι δεν τους ήθελαν και περιθωριοποιούνταν από μόνοι τους, χωρίς να τους διώχνουν οι πρόσφυγες. «Μας κατηγορούν άδικα», είπε ένας πρόσφυγας, «εμείς ήμασταν οι ανήμποροι και ζητήσαμε τη βοήθειά τους, αυτοί φέρθηκαν εγωιστικά και μας έβλεπαν ως απειλή». Τους θεωρούσαν, ακόμα, μυστικοπαθείς, τσιγκούνηδες και άξεστους- αμόρφωτους. Ανέφεραν πως αυτοί εισήγαγαν τις αλλαγές στην πόλη και «έφεραν τον πολιτισμό». Όπως χαρακτηριστικά διατυπώνει ένας πρόσφυγας: «δεν ήξεραν τίποτα, δεν είχαν ούτε πολιτισμό, ούτε γνώσεις. Μέχρι να έρθουμε εμείς και να τους μάθουμε τρόπους: κοιμόντουσαν στο πάτωμα και δεν πρόσεχαν τις διατροφικές τους συνήθειες».

Από την άλλη, οι ντόπιοι πίστευαν πως εξαιτίας των προσφύγων στερήθηκαν δικά τους κεκτημένα. Θεωρούσαν πως δεν ευθύνονται αυτοί για τις όποιες διαφορές, αλλά πίστευαν πως οι πρόσφυγες ήταν απόμακροι και υπερόπτες. «Δεν καταδέχονταν να καθίσουν στο καφενείο μαζί μας· φαινόταν η απέχθεια και η αλαζονεία στα πρόσωπά τους», τόνισε ένας ντόπιος κάτοικος από το Βαρόσι.

Αξιοσημείωτο είναι πάντως το γεγονός ότι πολλοί ντόπιοι διαφοροποιούνταν σχετικά με τη γνώμη και τις απόψεις που είχαν στο ζήτημα των προσφύγων. Και αυτό

αποτυπώνονταν και στους χαρακτηρισμούς τους για αυτούς. Από τη μια υπήρχαν αυτοί που δεν είχαν δει με καλό μάτι τον ερχομό των προσφύγων και, από την άλλη αυτοί που θεωρούσαν πως οι πρόσφυγες άλλαξαν την τότε υπάρχουσα κατάσταση προς το καλύτερο και βοήθησαν στην αναβάθμιση της πόλης και της χώρας γενικότερα.¹²⁶ Διευρύνοντας, πάντως, κανείς το συλλογισμό του θα διαπιστώσει πως οι δύο αυτοί διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης σχετίζονται άμεσα και με τις δύο γενικότερες τάσεις που εντοπίζονται στους κόλπους της πληθυσμιακής αυτής εθνοτικής ομάδας· της πλήρους σύμπνοιας και ενσωμάτωσής τους στο ελληνικό κράτος ή της διάθεσης για διαφοροποίηση που δείχνει μια μερίδα αυτών που αυτοπροσδιορίζονται ως «εθνοτικά σλαβομακεδόνες».

Αλλά και στην πληθυσμιακή ομάδα των προσφύγων παρατηρήθηκαν διαφοροποιήσεις ως προς την αντιμετώπιση και τα συναισθήματα που εξέτρεφαν για την πληθυσμιακή ομάδα των ντόπιων. Στις συνεντεύξεις υπήρχαν ορισμένοι που μιλούσαν συνεχώς προσβλητικά και μειονεκτικά για το χαρακτήρα και τη μόρφωση των ντόπιων. Η κυρία Χ.Μ., πρόσφυγας που καταγόταν από τη Σπάρτη της Μικράς Ασίας τονίζει πως «οι ντόπιοι ήταν πολύ σκληροί άνδρες που κακομεταχειρίζονταν και προσέβαλαν τις γυναίκες τους. Αυτό μπορεί και να οφείλεται στη έλλειψη παιδείας, αφού οι περισσότεροι ήταν αμόρφωτοι». Από την άλλη, μια πιο συγκαταβατική μερίδα προσφύγων είχε αντιληφθεί την άνιση μεταχείριση που υφίστατο εναντίον των ντόπιων από το ελληνικό κράτος και πίστευε πως οι αντιξοότητες και οι βιαιότητες εις βάρος τους, τους είχαν μετατρέψει σε κλειστούς και άγριους χαρακτήρες. Ένας πρόσφυγας που το σπίτι του βρισκόταν στα σύνορα μεταξύ του προσφυγικού συνοικισμού και των πρώτων σπιτιών των ντόπιων, ο κύριος Δ. Σ. δήλωσε πως «ζούσαμε αρμονικά και ειρηνικά μεταξύ μας. Ο κολλητός μου φίλος από μικρός είναι ένας γείτονάς μου ντόπιος.....αλλά και γενικά δεν έχω παράπονα από τους ντόπιους, αφού όταν άνοιξα το μαγαζί με στήριξαν».

Όπως διακρίνεται από τα παραπάνω, υπήρχαν διαφωνίες και κατηγορίες που επέρριπτε η μία πλευρά στην άλλη και ήταν ιδιαίτερα έντονες και προσβλητικές, για αυτό άλλωστε και το χάσμα στις μεταξύ τους σχέσεις δε γεφύρωνε κατά το πρώτο χρονικό διάστημα. Σήμερα, βέβαια, η κατάσταση έχει αλλάξει. Μπορεί στην αρχή να απέφευγε ο ένας τον άλλο και να ζούσαν απομακρυσμένα, με τον καιρό όμως άρχισαν να ζουν πιο αρμονικά και να βελτιώνουν τις σχέσεις τους. Οι κοινές δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν, η φτώχεια, η κρίση που «χτύπησε» την πόλη με το κλείσιμο

¹²⁶ Στο Γ΄ μέρος της παρούσας εργασίας θα γίνει εκτενέστερος λόγος για αυτή τη διαφοροποίηση της πληθυσμιακής ομάδας των ντόπιων και θα γίνει προσπάθεια να ανιχνευτούν οι λόγοι αυτής της στάσης.

των εργοστασίων ήταν μερικά από τα προβλήματα που γεφύρωσαν ως ένα βαθμό το χάσμα ανάμεσά τους. Επισφράγισμα των παραπάνω αποτελούν και οι πρώτοι «μεικτοί» γάμοι, που ξεκίνησαν στην πόλη στη δεκαετία του 1960. Έτσι, οι επόμενες γενιές μεγάλωναν σε ένα περιβάλλον που δεν κατηγοριοποιούσε τον πληθυσμό· ο εκσυγχρονισμός της κοινωνίας, η αστικοποίηση και η ανάπτυξη των τεχνολογικών επιτευγμάτων συνεισέφεραν, επίσης, σε αυτήν την αλλαγή αφού άλλαξαν οι προτεραιότητες και ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου. Τέλος, παρόλο που η κατάσταση καλυτέρευσε, μπορούμε να πούμε πως πολλές φορές έστω και μεταξύ σοβαρού και αστείου ή και λόγω ενδόμυχων πεποιθήσεων και απόψεων του καθενός, πολλοί συνεχίζουν να πιστεύουν πως υπάρχουν αρκετές διαφορές μεταξύ των δύο αυτών πληθυσμιακών ομάδων, που δε γεφυρώνονται, και πάντα θα υπενθυμίζουν τις διαφορετικές καταβολές τους.

Γ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΑΞΙΑ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΕΥΝΑ

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Ο καθένας αντιλαμβάνεται πως η μνήμη διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή μας και απασχολεί ένα σημαντικό κομμάτι της καθημερινότητας και της σκέψης μας. Θεωρείται επίσης ως βασικό στοιχείο για την αναζήτηση της ταυτότητας, τόσο της κοινωνίας όσο και των ανθρώπων της. Έτσι, όπως είναι φυσικό οτιδήποτε σχετίζεται με το παρελθόν και τη μνήμη έχει σχέση και με την ιστορία. Αν και υπάρχουν κάποιες ενστάσεις, τελικά πρόσφατες προσεγγίσεις σχετίζουν την ιστορία με τη μνήμη και θεωρούν πως αυτή καταλαμβάνει κεντρικό ρόλο στην μελέτη της ιστορίας και την εξυπηρετεί.¹²⁷ Και πέραν αυτού, είναι πλέον αποδεδειγμένο πως τα ζητήματα της μνήμης απασχολούν και άλλες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μελέτη της μνήμης από την ψυχολογία, γιατί η μνήμη αποτελεί «προσπάθεια αναζήτησης νοήματος» και η αλλαγή και αλλοίωσή της εξαρτάται και καθορίζεται από τα προσωπικά ενδιαφέροντα και συναισθήματα, αλλά και από τον πολιτισμικά διαμορφωμένο τρόπο θεώρησης των πραγμάτων.¹²⁸

Η μνήμη, λοιπόν, δεν είναι τίποτα άλλο από αναμνήσεις του παρελθόντος που επηρεάζουν τις συνήθειες, τις απόψεις, το χαρακτήρα και γενικά τη ζωή μας. Οι αναμνήσεις/μνήμες αυτές του παρελθόντος διακρίνονται σε ατομικές και συλλογικές, και πολλές φορές είναι και τα δύο ταυτόχρονα. Ατομική ονομάζεται η κάθε μνήμη, η κάθε ανάμνηση του ανθρώπου, οτιδήποτε αποτελεί παρελθόν για έναν άνθρωπο, όπως οι εμπειρίες του, τα βιώματά του. Η συλλογική όμως μνήμη είναι πιο περίπλοκη, γιατί περιλαμβάνει στους κόλπους της τα σύνολα των ατομικών μνημών, τα κοινά στοιχεία, τις κοινές εμπειρίες ορισμένων ατόμων, ομάδων ή και ολόκληρων πληθυσμιακών ομάδων.

Η συλλογική αυτή μνήμη είναι η κοινωνική μνήμη. Και αυτή με τη σειρά της συνδέεται κυρίως με την λεγόμενη ιστορία «από τα κάτω», για αυτό άλλωστε ονομάζεται και κοινωνική. Έτσι αυτή η μνήμη παρέχει ορισμένα ιστορικά στοιχεία

¹²⁷ Olick, J. and Robbins, J. Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology* 24: 105- 140, 1998, p. 124.

¹²⁸ Θ. Παραδέλλης, *Ανθρωπολογία της μνήμης*. Στο Ρ. Μπενβένιστε- Θ. Παραδέλλης, *Διαδρομές και τόποι της μνήμης*, Αθήνα 1997, σελ. 33.

για την ανάπλαση ενός «ενεργού» παρελθόντος¹²⁹. Δηλαδή, αυτή η συλλογική-κοινωνική μνήμη χρειάζεται περισσότερο για να καταλήξουμε σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα μέσω της έρευνας. Αυτή όμως δημιουργείται μέσα από την «ένωση» πολλών ατομικών μνημών. Γιατί, όπως αναφέρει και ο Halbwachs κάθε ατομική μνήμη είναι μια σκοπιά θεώρησης της συλλογικής μνήμης, η οποία δεν είναι και δε μπορεί να είναι ενιαία αλλά πολλαπλή.¹³⁰ Η συλλογική αυτή μνήμη, όμως, θα πρέπει να εξυπηρετεί την απελευθέρωση και όχι την υποδούλωση. Χρειάζεται δηλαδή να διασώζει το παρελθόν μονάχα για να εξυπηρετεί το παρόν και το μέλλον. Για αυτό η χρήση διεπιστημονικών εργαλείων είναι αναγκαία καθώς έτσι οδηγούμαστε σε ασφαλέστερα και αντικειμενικότερα συμπεράσματα, που συμβάλλουν στην αναζήτηση της αλήθειας και στην κατανόηση του παρόντος.

Μέσα από αυτήν την έρευνα, λοιπόν, θα καταλήξουμε πως τόσο η συλλογική όσο και η ατομική μνήμη απαρτίζονται κατά καιρούς και ανάλογα με τις εκάστοτε περιστάσεις και από άλλων ειδών μνήμες, οι οποίες επιφέρουν και κάποια γεγονότα/αποτελέσματα που σχετίζονται με τη διαμόρφωση της κοινωνικής, πολιτικής ή και πολιτισμικής ζωής ορισμένων ομάδων ή ακόμα και ολόκληρων εθνών-κρατών. Άρα, υπάρχει μια στενή συνάφεια μεταξύ μνήμης και εξουσίας. Οδηγούμαστε δηλαδή στο συμπέρασμα πως όταν οι γενικότερες πολιτισμικές τάσεις και αξίες τίθενται κάτω από οποιαδήποτε μορφή κοινωνικού ελέγχου από μια ομάδα εξουσίας, τότε η ανάκληση αυτή αποκτά έντονο «κατασκευαστικό και εφευρετικό χαρακτήρα», προσαρμοσμένη στο τι θέλει να ακούσει ο ομιλητής και φορέας της εξουσίας.¹³¹ Αυτές οι ιδιόρρυθμες καταστάσεις της μνήμης είναι ευδιάκριτες και στη συγκεκριμένη έρευνα, αφού γενικά στο χώρο της Μακεδονίας, άρα και στην πόλη της Έδεσσας, για πολλούς και διάφορους λόγους - όπως οι άσχημες μνήμες του Εμφυλίου και οι εθνοτικές διαφοροποιήσεις του πληθυσμού της - οι κάτοικοί της μιλούν πάντα ενοχικά και με φόβο.

2. Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΣΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ

Στην περίπτωση της Έδεσσας, λοιπόν, παρατηρεί κανείς πως σημαντικό ρόλο καταλαμβάνει η μνήμη για τη διαμόρφωση της τοπικής ιστορίας της πόλης.

¹²⁹ Anna Collard, «Διερευνώντας την 'κοινωνική μνήμη' στον ελλαδικό χώρο», στο: Παπαταξιάρχης-Παραδέλλης(επιμ), *Ανθρωπολογία και παρελθόν: συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σελ.359.

¹³⁰ Θ. Παραδέλλης, *ό.π.*, σελ. 28.

¹³¹ Θ. Παραδέλλης, *ό.π.*, σελ. 35.

Υπάρχουν, βέβαια, και πολλά στοιχεία που μαρτυρούν την ιστορία του τόπου και βοηθούν τους κατοίκους να διατηρήσουν τη μνήμη τους, όπως είναι τα μνημεία και κυρίως το Βαρόσι. Αυτό, μέσω και της διατήρησης του χώρου, συνετέλεσε ώστε να θυμούνται οι παλαιότεροι και να μαθαίνουν οι νεώτεροι. Πρόκειται για ένα είδος βιωματικής εμπειρίας και αναπαράστασης εκείνης της εποχής και οδηγεί ευκολότερα στην ανάμνηση και στην εξιστόρηση των γεγονότων. Δεν υπάρχει μνήμη που να μη διαδραματίζεται μέσα σε ένα χωρικό πλαίσιο, γιατί ο χώρος φέρει μνήμες αυτών που έχουν κατοικήσει σε αυτό. Αυτό σημαίνει πως ο χώρος αυτός αποτελεί ένα σταθερό πλαίσιο που περικλείει τις αναμνήσεις των ομάδων αυτών.¹³² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί πως, στις συνεντεύξεις, πολλούς τους βοήθησε το γεγονός πως αφηγούνταν τα γεγονότα στο χώρο εκείνο που πραγματικά είχαν βιώσει όλα όσα έπρεπε να θυμηθούν και να αφηγηθούν. Πρέπει, όμως, πρωτίστως να γίνει ένας διαχωρισμός ανάμεσα στη «δημόσια» μνήμη και σε αυτήν που μόλις αναφέρθηκε και σχετίζεται με την ιδιωτική «οικογενειακή» μνήμη. Η πρώτη εκφράζεται μέσα από τη βιβλιογραφία της τοπικής κυρίως ιστορίας και είναι επίσημη και απρόσωπη· ενώ η δεύτερη βασίζεται στη βιωματική ιστορία των κατοίκων που επηρεάζεται τόσο από το χρόνο όσο και το χώρο στον οποίο έζησαν οι ίδιοι ή οι γονείς και οι παππούδες τους. Τις αφηγήσεις αυτές, λοιπόν, πρέπει να χαρακτηρίσω και να αξιολογήσω παρακάτω. Κατέληξα, δηλαδή, σε κάποια συμπεράσματα για το πώς λειτουργεί η μνήμη και εντόπισα τις διαφοροποιήσεις που υπάρχουν ως προς την αντιμετώπισή της από τις διάφορες πληθυσμιακές ομάδες της πόλης.

Σε πρώτη φάση, πρέπει να γίνει ένας διαχωρισμός της μνήμης με βάση την καταγωγή των κατοίκων και την ηλικία τους. Ο κάθε άνθρωπος έχει διαμορφώσει τη δική του προσωπική-ατομική μνήμη, αλλά πολλά κοινά στοιχεία και κοινές μνήμες εντοπίζονται μεταξύ ατόμων ίδιας καταγωγής και ηλικίας. Έτσι, συμπεραίνει κανείς πως οι πρόσφυγες, λόγω κοινής καταγωγής, βιωμάτων-εμπειριών και της ίδιας της αντιμετώπισής τους από την κοινωνία και την Πολιτεία, έχουν διαμορφώσει μια κοινή ταυτότητα και προβάλλουν παρόμοιες σκέψεις και μνήμες. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με την περίπτωση των ντόπιων κατοίκων, αν και εκεί υπάρχουν δύο κεντρικές μνήμες που υπερισχύουν ανάλογα με τις επιδράσεις που έχει ασκήσει στον πληθυσμό αυτό η κατά καιρούς ελληνική πολιτική της αφομοίωσης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η στάση που διατηρούν ορισμένοι ντόπιοι στο ζήτημα του αυτοπροσδιορισμού τους ή στον τρόπο που χαρακτηρίζουν και συμπεριφέρονται

¹³² Θανοπούλου Μαρία, «Μνήμη και αστικός χώρος: σκέψεις και επισημάνσεις με αφετηρία τη διεύρυνση της μνήμης στον αγροτικό χώρο», ό.π., σσ. 139-140.

στους πρόσφυγες· μια μερίδα ντόπιων τους συμπαθεί και τους θεωρεί ακόμα και «ευεργέτες», ενώ οι υπόλοιποι πιστεύουν πως έχουν γίνει πολλές διακρίσεις σε βάρος τους μόνο και μόνο για να ευνοηθούν οι πρόσφυγες, οι οποίοι προωθούνταν σε όλους τους τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

Όσον αφορά την ηλικία, και αυτή σαφώς επηρεάζει τη μνήμη, καθώς οι μεγαλύτερες ηλικίες έχουν βιώματα, αφού έχουν ζήσει αυτά που αφηγούνται, ενώ οι νεότερες τα έχουν απλά ως ακούσματα· άρα, μιλάμε για δεύτερη γενιά μνήμης ή προφορική παράδοση, που αυτή διαμορφώνεται με βάση τις εξιστορήσεις των παλαιότερων γενεών χωρίς να έχουν άμεση εμπειρία από όσα αφηγούνται. Η δεύτερη αυτή γενιά μνήμης σχετίζεται με τις εξιστορήσεις των μελών μιας οικογένειας, για αυτό ονομάζεται «οικογενειακή» μνήμη, αφού μεταβιβάζεται κυρίως μέσα από τα βιώματα και τις αναμνήσεις παλαιότερων μελών της ίδιας οικογένειας και πολλές φορές δημιουργεί την «ιστορία» της. Για παράδειγμα, οι νεότεροι, μεταξύ 35- 50 ετών, μπορεί να έχουν ακούσει μαρτυρίες για τις συνθήκες ζωής των εργατών ή να γνωρίζουν για την οικονομική άνθιση της πόλης την περίοδο ακμής των εργοστασίων, όμως δεν έχουν βιώσει αυτές τις καταστάσεις οι ίδιοι, αλλά μέσα από τις αφηγήσεις των μεγαλύτερων μελών της οικογένειάς τους. Επομένως, γίνεται κατανοητό πως μαζί με το πλαίσιο του χώρου σημαντικό κομμάτι για την οριοθέτηση της μνήμης καταλαμβάνει και το κοινωνικό πλαίσιο του χρόνου.

Ακόμα, ένα μέρος της παρούσας έρευνας διακρίνει- κατηγοριοποιεί τη μνήμη σε ατομική και συλλογική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κομμάτι εκείνο της εργασίας που σχετίζεται με τα επαγγέλματα. Οι περισσότερες συνομιλητές μου πρώτα ξεκινούσαν να μιλούν για τα προσωπικά τους βιώματα από το επάγγελμά τους, αν τους άρεσε, αν κέρδιζαν αρκετά χρήματα ή κύρος, αν ήταν δύσκολο- κουραστικό και στη συνέχεια, περνούσαν σε συλλογικό επίπεδο όπου έθιγαν ζητήματα όπως ήταν οι σχέσεις με τους συναδέλφους τους, είτε ντόπιους είτε πρόσφυγες. Έτσι, ο καθένας ξεχωριστά έχει τις δικές τους αναμνήσεις, όπως είναι οι μνήμες από την καθημερινότητά του, την οικογένεια, το χώρο εργασίας, τα βιώματά του. Πολύ συχνά, δηλαδή, υπήρχαν αυτοί που ξέφευγαν από τις τυπικές ερωτήσεις της συνέντευξης και αναφέρονταν σε άλλα ζητήματα, λιγότερο ή περισσότερο σχετικά με το κεντρικό θέμα, όπως την Κατοχή, τον Εμφύλιο, μια προσωπική τους στιγμή, ακριβώς επειδή επικρατούσε εκείνη τη στιγμή η ατομική μνήμη- εμπειρία. Φυσικό θεωρείται άλλωστε, αφού πολλοί είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της μνήμης, με αποτέλεσμα ο καθένας να διαμορφώνει τις δικές του απόψεις και να σχηματίζει- διαπλάθει τις προσωπικές του αναμνήσεις.

Από την άλλη, υπάρχει κι η συλλογική μνήμη που διαμορφώνεται ύστερα από μεθοδεύσεις και επιδράσεις και άλλων παραγόντων, όπως είναι οι φορείς εξουσίας ή και οι κοινές εμπειρίες μιας ομάδας ατόμων, όπως είναι ο πόλεμος, μια φυσική καταστροφή, οι οικονομικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και άλλα. Πολλές φορές, αρκετοί αναφέρονταν στις κοινές εμπειρίες από το χώρο εργασίας, όπως ήταν η δουλειά τους στα εργοστάσια, οι μισθοί ή και οι συνθήκες υγιεινής. Ακόμα, συχνά η συζήτηση περιστρεφόταν γύρω από ζητήματα και τις συνθήκες που δημιουργούνταν εξαιτίας των πολέμων, τις κοινές δυσκολίες και κακουχίες που είχαν να αντιμετωπίσουν εκείνη την περίοδο ανεξαρτήτως καταγωγής. Αξίζει να σημειωθεί πως και οι δύο πλευρές συμφωνούσαν και τόνιζαν πως τα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου ήταν δύσκολα, μίζερα και φτωχικά. Βέβαια, τις περισσότερες φορές, στις περισσότερες περιπτώσεις, ήταν διαφορετική η συλλογική μνήμη των προσφύγων και διαφορετική των ντόπιων κατοίκων, αφού τα διαφορετικά βιώματα της κάθε ομάδας και η διαφορετική αντιμετώπιση που λάμβαναν από το κράτος ωθούσαν την εκάστοτε ομάδα να διαμορφώνει τα δικά της βιώματα και τις δικές της «αφηγηματικές ιστορίες».

Βέβαια, από το συνδυασμό και το άθροισμα των ατομικών μνημών προκύπτει η συλλογική μνήμη, αλλά σε αυτήν την περίπτωση δεν πρέπει να ξεχνάμε την «κατασκευή» της μνήμης και την επιλεκτικότητα που εφαρμόζεται σε αυτήν. Αυτό ισχύει γιατί κάθε φορά η «κατασκευή» της μνήμης δημιουργείται ανάλογα με τα συμφέροντα και τις ιδεολογικές πεποιθήσεις των πληθυσμών που συμμετέχουν για τη διαμόρφωσή της. Οι ιδεολογικές αυτές πεποιθήσεις, άλλωστε, διαμορφώνονται από τη χειραγώγηση της μνήμης, αφού κάθε φορά διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο οι οργανωμένες- επίσημες απόψεις για τη διαμόρφωση της μνήμης ενός συγκεκριμένου ζητήματος. Επιπλέον, γίνεται αισθητό πως σε πολλές περιπτώσεις κυριαρχεί ο φόβος, η ανασφάλεια και η επιφυλακτικότητα, με αποτέλεσμα να διαστρεβλώνονται και να παραποιούνται οι πραγματικές μνήμες των ατόμων και να προκύπτουν επισφαλή και βεβιασμένα συμπεράσματα.

Η «επιλεκτική» αυτή μνήμη καταλαμβάνει, επίσης, σημαντικό κομμάτι αυτής της έρευνας, αφού όπως προέκυψε οι συμμετέχοντες κατά την ώρα της συνέντευξης ήταν πολύ προσεκτικοί και επιφυλακτικοί στα λεγόμενά τους. Δυσκολεύονταν να αφηγηθούν και να σχολιάσουν ορισμένα ζητήματα, ενώ αναφέρονταν με ευκολία σε άλλα κυρίως πιο ουδέτερα ζητήματα. Για παράδειγμα, ανεξαρτήτως καταγωγής, μιλούσαν όλοι άνετα για τα επαγγέλματα ή την εικόνα της πόλης εκείνη την εποχή, ενώ αρνούσαν ή δίσταζαν να μιλήσουν για τις σχέσεις που είχαν συνάψει με μέλη

των άλλων ομάδων. Η επιλεκτική αυτή μνήμη πολλές φορές ήταν και διαφορετική ανάλογα με την πληθυσμιακή ομάδα στην οποία ανήκε ο πληροφορητής ή πληροφορήτρια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κοινή διαμορφωμένη άποψη που είχε η μία πληθυσμιακή ομάδα έναντι της άλλης· καθώς οι μεν ντόπιοι πίστευαν πως οι πρόσφυγες ήταν υπερόπτες, αλαζόνες και απόμακροι και κατηγορούσαν τους πρόσφυγες ότι αυτοί δεν θέλουν να έχουν καλές σχέσεις μεταξύ τους· ενώ οι δε πρόσφυγες πάντα τόνιζαν πως οι ντόπιοι δεν τους θέλουν, περιθωριοποιούνται και τους διώχνουν- απομακρύνουν με τη συμπεριφορά τους. Αυτές οι δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις διαμορφώθηκαν, λοιπόν, ύστερα από κοινά βιώματα των εκάστοτε πληθυσμών, αλλά και λόγω της επικρατούσας άποψης, που υπερίσχυσε στις συνειδήσεις των ατόμων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η άποψη που είχαν οι πρόσφυγες για τους ντόπιους, αφού οι περισσότεροι πρόσφυγες τόνιζαν πως οι ντόπιοι ήταν άξεστοι αγρότες χωρίς πολιτισμό. Ενώ η «ιστορία» αποδεικνύει πως πολλοί ντόπιοι ασχολούνταν με το εμπόριο και μια υποτυπώδη μορφή βιομηχανίας πολύ πριν από την έλευση των προσφύγων· εξάλλου υπήρχαν και πολλές εύπορες οικογένειες ντόπιων Εδεσσαίων κατοίκων που είχαν σπουδάσει τα παιδιά τους ακόμα και στο εξωτερικό.

Τέλος, χαρακτηριστικό στοιχείο για τη διαμόρφωση της επιλεκτικής μνήμης αποτελεί η «επιλεκτική» βιβλιογραφία που υπάρχει για την εξιστόρηση της τοπικής ιστορίας της πόλης. Πολλοί υποστηρίζουν ότι δεν είναι τυχαίο πως τα περισσότερα βιβλία έχουν γραφεί από πρόσφυγες και «εξυμνούν» τη συμβολή των προσφύγων στα κοινωνικά, πολιτικά και ιστορικά δρώμενα της πόλης. Όπως είναι λογικό, οι περισσότερες πληροφορίες δίνονται για τη ζωή και τις συνήθειες των προσφύγων, αφού οι εμπειρίες των συγγραφέων δεν τους επιτρέπουν να έχουν σαφή εικόνα για τα βιώματα και τις συνήθειες των ντόπιων κατοίκων. Έτσι, όμως είναι σαν να προβάλλεται ένα μόνο τμήμα- κομμάτι της πόλης, αφού μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού της «περιθωριοποιείται» βιβλιογραφικά, με αποτέλεσμα να διασώζονται ελάχιστα στοιχεία για αυτήν. Η περιθωριοποίηση, λοιπόν, αυτή οδηγεί και στην εξασθένηση της μνήμης της πληθυσμιακής ομάδας των ντόπιων κατοίκων της πόλης.¹³³ Αυτό το πρόβλημα στις βιβλιογραφικές πηγές το παρατήρησα και εγώ κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνάς μου και αποτέλεσε ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα κατά τη συγγραφή της παρούσας μελέτης, καθώς ήταν δύσκολο να διασταυρώσω τις κατά καιρούς αντιφατικές με τη βιβλιογραφία μαρτυρίες-

¹³³ Οι λόγοι που οδηγούν σε αυτό το φαινόμενο της «περιθωριοποίησης» είναι ποικίλοι και δεν κρίνεται σκόπιμο να θιγούν στην παρούσα μελέτη.

πληροφορίες που κατέγραφε από τις συνεντεύξεις· ιδίως από αυτές των ντόπιων κατοίκων λόγω και των περισσοτέρων ελλείψεων, αφού αποσιωπάται υλικό και υποκρύπτονται στοιχεία ακόμα και ολόκληρων χρονολογικά περιόδων.

Επομένως, συμπεραίνει κανείς πως η μνήμη λειτουργεί διαφορετικά κάθε φορά, αφού επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες που την καθιστούν στην ουσία «κατασκευασμένη». Από αυτή, λοιπόν, την «κατασκευή» και επιλεκτικότητα εξαρτάται ακόμα και η αντικειμενικότητα, η διαφύλαξη και καταγραφή της ιστορίας. Για αυτό μήπως θα έπρεπε να είμαστε πιο προσεκτικοί και αντικειμενικοί με το ρόλο και την αξία της μνήμης, όχι μόνο σε ατομικό αλλά και συλλογικό επίπεδο, αφού συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση και διαμόρφωση της ιστορίας και του πολιτισμού μιας εθνοτικής ομάδας αλλά και ενός ολόκληρου έθνους; Ας μη ξεχνάμε άλλωστε πως η μνήμη συμβάλλει και στην δημιουργία της ταυτότητας μιας εθνοτικής ομάδας· σημαντικό στοιχείο και απαραίτητο τόσο για την αυτογνωσία της ομάδας όσο και για την ευημερία, μέσω της αντικειμενικής προσέγγισής της, ολόκληρου του συνόλου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

1. Η ΕΔΕΣΣΑ ΣΗΜΕΡΑ

Σήμερα η Έδεσσα αριθμεί περίπου 18.500 κατοίκους. Πιο συγκεκριμένα, στην τελευταία απογραφή του 2001 αποτελούταν από 18.253 εγγεγραμμένους κατοίκους.¹³⁴ Οι κάτοικοι της πόλης διατηρούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καταγωγής τους και σε αρκετές περιπτώσεις τη διαφορετικότητά τους, αλλά η κατάσταση έχει ομαλοποιηθεί. Το πνεύμα ομόνοιας, συνεργασίας και αλληλεγγύης επικρατεί σε όλες τις μεταξύ τους σχέσεις· παρατηρούνται βέβαια και ελάχιστες περιπτώσεις έντονων διαφοροποιήσεων ή ακόμα και διαξιφισμών. Βέβαια, ο πληθυσμός της έχει αλλοιωθεί σημαντικά σε σχέση με το παρελθόν, αφού υπάρχουν πάρα πολλοί ξένοι πλέον στην πόλη· όχι μόνο από τα γύρω χωριά ή από τους όμορους νομούς, αλλά και από ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Την εικόνα συμπληρώνουν οι μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί στην πόλη και αποτελούν ένα σημαντικό αριθμό παραγωγικού δυναμικού.

Επαγγελματικά, οι περισσότεροι κάτοικοί της είναι αυτοαπασχολούμενοι (35,16%) και σημαντικό ποσοστό καταλαμβάνεται από δημοσίους υπαλλήλους (32,84%).¹³⁵ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως χαρακτηρίζεται ως μία επαρχιακή πόλη, που λειτουργεί σαν εμπορικό και διοικητικό κέντρο, παρόλο που η επιρροή της πόλης σαν εμπορικό κέντρο είναι πλέον περιορισμένη και αποτελεί αδύναμο οικονομικά μέρος του νομού. Επίσης, η λιγοστή βιομηχανική δραστηριότητα οδεύει το δρόμο της παρακμής.

Εδώ και τριάντα περίπου χρόνια (1980- 1985)¹³⁶, τα πάλοι ποτέ αξιοζήλευτα και προσοδοφόρα για την πόλη εργοστάσια έκλεισαν οριστικά· και μαζί με αυτά οδηγήθηκε ένα μεγάλο μέρος του ενεργού εργατικού δυναμικού στην ανεργία και στην οικονομική δυσπραγία. Η κατάρρευση των κλωστοϋφαντουργικών κυρίως εργοστασίων είχε αρχίσει ήδη από τη δεκαετία του 1950. Πολλοί υποστηρίζουν ότι η παρακμή αυτή προήλθε εξαιτίας της απουσίας εκσυγχρονισμού του τεχνολογικού εξοπλισμού, της εμφάνισης νέων πλαστικών υφαντουργικών προϊόντων – όπως το νάιλον, το πολυέστερ κ. α. -, του κατακλυσμού της εγχώριας αγοράς από φθηνά υφαντουργικά προϊόντα από το εξωτερικό, και εξαιτίας των διαφωνιών και των

¹³⁴ Ο πληθυσμός της πόλης αποτελεί τον επίσημο αριθμό, από τη Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος. Δημοσίευμα: Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος 18^η Μαρτίου 2001, Αθήνα 2003.

¹³⁵ Τα στοιχεία προκύπτουν από στατιστική καταγραφή του 1991, ΕΣΥΕ.

¹³⁶ Τελευταίο έκλεισε το 1985 το ερριουργείο ΣΕΦΕ.ΚΟ., όπου ύστερα από πλειστηριασμό του ελληνικού δημοσίου περιήλθε στη δικαιοδοσία της εταιρίας των Αφών Σημαιοφορίδη και λειτουργεί ως βιομηχανία ετοιμών ενδυμάτων.

προσωπικών φιλοδοξιών ορισμένων μετόχων. Σήμερα οι λιγοστές βιομηχανικές μονάδες που λειτουργούν έξω από την πόλη ασχολούνται με την επεξεργασία φρούτων και την κονσερβοποιία κυρίως του ροδάκινου. Στα εργοστάσια αυτά, βέβαια, πρέπει να προστεθούν οι μονάδες καταψύξεως φρούτων και τα δεκάδες εγκαταστάσεις διαλογής. Παρατηρεί, λοιπόν, κανείς πως αυτά δημιουργήθηκαν λόγω της μεγάλης ανάπτυξης της δεντροκαλλιέργειας στην περιοχή, ιδίως στα γύρω χωριά της Έδεσσας και της Σκύδρας.

Από την άλλη, φυσιογνωμικά η πόλη μπορεί να έχει υποστεί ορισμένες αλλαγές, αλλά ακόμα παραμένει εντυπωσιακή με άπειρες φυσικές ομορφιές και έντονο το περιβαλλοντικό στοιχείο. Παρά την μεταπολεμική δόμηση, την επέκταση των ορίων της και τη δημιουργία των κακόγουστων τσιμεντένιων πολυώροφων οικοδομών η παλιά γραφική πόλη «Βαρόσι», οι Καταρράκτες και το πλήθος των μικρών και μεγάλων καναλιών που τη διασχίζουν, με τις μικρές γέφυρες επικοινωνίας, η καθαριότητα και η φροντίδα, καθώς και ο εξωραϊσμός της με πάρκα, πλατείες και δεντροφυτεμένους δρόμους αποτελούν μερικά μόνο από τα στοιχεία που της προσδίδουν και μαρτυρούν κάτι από την αίγλη του παρελθόντος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και η ορθή «εκμετάλλευση» της παραδοσιακής συνοικίας Βαρόσι, που άρχισε τα τελευταία χρόνια να αξιοποιείται και να βοηθά στη διατήρηση της μνήμης και της ταυτότητας των κατοίκων. «Είναι πολύ σημαντικό να ξέρεις πως υπάρχει μια γωνιά στην πόλη σου, που μπορείς να ανατρέξεις και να αναπολήσεις μνήμες του παρελθόντος.», δήλωσε ένας ηλικιωμένος ντόπιος Έδεσσαίος όταν ρωτήθηκε για την άποψή του για το Βαρόσι. Ένα Βαρόσι που αξιοποιείται και αρχιτεκτονικά σήμερα περισσότερο ως ένας χώρος αναψυχής, περιπάτου αλλά και ιστορικότητας.¹³⁷

Αξίζει, ακόμα, να γίνει λόγος για την πνευματική κίνηση της σύγχρονης πόλης. Καθώς υπάρχει σημαντική πνευματική ανάπτυξη κυρίως μέσα από τις διάφορες πολιτιστικές και αθλητικές οργανώσεις. Τα σωματεία αυτά συγκεντρώνουν το σύνολο της κινητικότητας της εδεσσαϊκής κοινωνίας, αφού δραστηριοποιούν μεγάλο μέρος των ενδιαφερόμενων δημοτών της πόλης και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, από αθλητισμό μέχρι δράσεις τοπικού πολιτιστικού- φολκλορικού ενδιαφέροντος. Σε αυτό το σημείο χρειάζεται να γίνει σαφής διάκριση στην αξιολογή ενενηντάχρονη πορεία του πολιτιστικού συλλόγου «Μέγας Αλέξανδρος», ο οποίος συμβάλλει μέσω της προώθησης κυρίως της παραδοσιακής μουσικής. Επίσης,

¹³⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα λιθόστρωτα καλντερίμια και τα παραδοσιακού τύπου ξενοδοχεία- αναψυκτήρια της συνοικίας, όπου προσελκύουν πλήθος ντόπιων αλλά και ξένων να περιηγηθούν στα στενά δρομάκια της.

συμβάλλει στην προώθηση ντόπιων λόγιων και καλλιτεχνών μέσω της παρουσίασης βιβλίων, των εκθέσεων ζωγραφικής, ή και μέσω της προβολής κινηματογραφικών ταινιών. Αξιοσημείωτο είναι και το έργο του «Εδεσσαϊκού Θεάτρου», του οποίου η προσφορά στην πνευματική και ψυχική διαμόρφωση του κοινού είναι ανεκτίμητη. Τέλος, την πνευματική ανάπτυξη ολοκληρώνει η σημαντική παράδοση που είχε και έχει η πόλη στις εκδόσεις εφημερίδων, με τελευταία την εφημερίδα «Εδεσσαϊκή» που κυκλοφορεί από το 1963.

Όλη αυτή η κατάσταση, λοιπόν, δημιούργησε και μερικές θετικές επιδράσεις στη σύγχρονη κοινωνική ζωή της πόλης. Βελτιώθηκε το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων, εξαλείφθηκαν η φτώχεια, οι απάνθρωπες συνθήκες εργασίας και βελτιώθηκαν οι οικιστικές συνθήκες ζωής των Εδεσσαίων. Επομένως, γίνεται κατανοητό πως η πόλη είναι ένας ζωντανός οργανισμός που εξελίσσεται συνεχώς. Αλλά πάντα υπάρχουν κάποια στοιχεία αναλλοίωτα χάρη στα οποία μια πόλη διατηρεί ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της. Το βασικότερο, λοιπόν, στοιχείο που διατηρείται στην Έδεσσα είναι η συνέχεια της παράδοσης - όπως είναι τα ήθη, τα έθιμα, η γλώσσα, οι χοροί, οι στενές σχέσεις μεταξύ των κατοίκων- που ακόμα και σήμερα αναζωογονεί το παρόν. Έτσι, χάρη σε αυτήν έχουν υποβαθμιστεί ή και εξαλειφθεί μερικά σύγχρονα αρνητικά φαινόμενα, όπως ο έντονος κοσμοπολιτισμός, η απομόνωση των μεγαλουπόλεων, ή ακόμα και οι οδυνηρές- ολέθριες επεμβάσεις στο φυσικό περιβάλλον.

2. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα εργασία, λοιπόν, προσπάθησε να ψηλαφίσει την κοινωνική και πολιτισμική ζωή της Έδεσσας, μιας πόλης που συνδυάζει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που προσδίδονται σε μια μακεδονική πόλη, από την αρχιτεκτονική μέχρι και την πληθυσμιακή σύνθεσή της. Βίωσε αλλαγές πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές, βρέθηκε στο απόγειό της με τη βιομηχανική ανάπτυξη και μετά τη δεκαετία του 1960 οδηγήθηκε στην «παρακμή» και τη στασιμότητα εξαιτίας των κοινωνικών και τεχνολογικών αλλαγών που δεν κατάφερε να «παρακολουθήσει».

Όντας πόλη πολυπολιτισμική, ιδιαίτερης σημασίας θεωρούνται οι σχέσεις που συνάπτουν μεταξύ τους οι πληθυσμιακές της ομάδες, ιδίως ανάμεσα στους πρόσφυγες και στους ντόπιους κατοίκους. Έτσι, στην παρούσα έρευνα προσπάθησα να οριοθετήσω τις ομάδες αυτές μέσα από έναν εθνοτικό καταμερισμό που παρατηρείται στα επαγγέλματα, καθώς πράγματι αποδείχτηκε πως κάθε πληθυσμιακή ομάδα ειδικευόταν σε ορισμένους εργασιακούς τομείς. Στη δημιουργία αυτού του

φαινομένου συνέβαλαν τόσο οι κοινωνικές καταβολές, η νοοτροπία και τα βιώματά τους, όσο και η πολιτική των εκάστοτε ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι σε αυτές τις δύο διακριτές ομάδες· καθώς επίσης και ο αστικός και επιχειρηματικός προσανατολισμός κυρίως των προσφύγων.

Πέραν όμως του επαγγελματικού τομέα, προέκυψαν ορισμένα συμπεράσματα για την κατανόηση των ιδιαιτέρων πολιτισμικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών των δύο κυρίαρχων εθνοτικών ομάδων που κατοικούν στην πόλη. Είναι γεγονός πως υπήρχαν έως και αγεφύρωτα χάσματα –τουλάχιστον στην αρχή– ανάμεσά τους σε πολλούς τομείς ακόμα και της καθημερινότητάς τους, και οι σχέσεις τους ήταν τεταμένες χωρίς όμως να έχουν καταγραφεί βίαιες συγκρούσεις, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας.¹³⁸ Παρόλα αυτά παρατηρεί κανείς πως υπήρξαν γεγονότα που συνέβαλαν στην άμβλυνση των όποιων διαφορών και αντιπαλοτήτων, όπως για παράδειγμα οι κοινοί εργατικοί αγώνες, η εμπειρία της Κατοχής και του Εμφυλίου, αλλά και οι μικτοί γάμοι που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1960. Αυτό άλλωστε έχει επισημανθεί σχεδόν από όλους τους ερωτηθέντες στις συνεντεύξεις.

Ακόμα, σημαντικότερο ρόλο διαδραματίζει το κομμάτι της μνήμης και ο ρόλος που έπαιξε αυτή στην παρούσα εργασία, καθώς ένα μεγάλο μέρος βασίζεται σε προφορικές μαρτυρίες. Εθίγησαν πολλά ζητήματα γύρω από αυτό το πρόσφατο και ενδιαφέρον κομμάτι έρευνας και μελέτης της ιστορίας και έγινε διαχωρισμός ανάμεσα σε ατομική και συλλογική μνήμη, ή και ανάμεσα στη δημόσια και ιδιωτική μνήμη. Συμπεράσματα προέκυψαν και για το κομμάτι της επιλεκτικής μνήμης, καθώς παρατηρήθηκε πως πολλοί συμμετέχοντες είτε λόγω άγνοιας είτε λόγω σκοπιμοτήτων σκέφτονταν και απαντούσαν επιλεκτικά.

Όμως, η επιλεκτικότητα αυτή παρατηρείται περισσότερο στις ιστοριογραφικές πηγές της τοπικής ιστορίας. Αυτές διακρίνονται για τη μονομέρειά τους, αφού υπάρχουν βασικές ελλείψεις ιδίως στην προσπάθεια αντικειμενικής προσέγγισης τόσο ορισμένων «ευαίσθητων»- όπως αποκαλούνται- ζητημάτων που απασχολούν όχι μόνο την Έδεσσα αλλά την ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας, όσο και ορισμένων θεμάτων που σχετίζονται με την περιοχή της Έδεσσας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι αδυναμίες που εντοπίζονται στη μελέτη της Οθωμανικής περιόδου, αλλά και η ελλιπής βιβλιογραφική υποστήριξη ως προς τη γνωριμία και καταγραφή της «ιστορίας» ορισμένων εθνοτικών ομάδων –Βλάχων, μουσουλμάνων, ή ακόμα και ντόπιων κατοίκων-.

¹³⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι διενέξεις που είχαν προκύψει, όπως φαίνεται από τη μελέτη της Α. Καρακασίδου, στην Άσσυρο ανάμεσα σε πρόσφυγες και ντόπιους κατοίκους κυρίως λόγω της αναδιανομής της γης. Βλ. Καρακασίδου Αναστασία, *ό.π.*, σελ. 266.

Αυτό, λοιπόν, ήταν και ένα από τα βασικότερα προβλήματα και μία από τις μεγαλύτερες δυσκολίες που έπρεπε να αντιμετωπίσω. Για αυτό μέσα από την επιτόπια έρευνα προσπάθησα να καλύψω ορισμένες από τις παραπάνω αδυναμίες. Παρά την απροθυμία ορισμένων ανθρώπων είτε να βοηθήσουν γενικά είτε να απαντήσουν σε συγκεκριμένα ερωτήματα, θεωρώ πως όλη η πορεία και εξέλιξη της παρούσας μελέτης κατάφερε να προχωρήσει και να ολοκληρωθεί χάρη στη συμβολή των προφορικών μαρτυριών. Όμως, αξίζει να σημειωθεί πως αδυναμίες εντοπίστηκαν και στη συλλογή αρχειακού υλικού. Για παράδειγμα σημαντική θα κρινόταν η πρόσβαση σε εργοστασιακά αρχεία για να τεκμηριωθούν πληρέστερα μερικά ζητήματα που σχετίζονταν με αυτό το θέμα. Όπως και να έχει, πάντως, από την παρούσα έρευνα προέκυψαν σημαντικά στοιχεία· ορισμένα εκ των οποίων επιβεβαιώνουν στερεότυπες αντιλήψεις και παγιωμένες απόψεις, ενώ άλλα αμφισβητούν κάποιες από αυτές (τις απόψεις) και θέτουν μια νέα σειρά αναπάντητων ερωτημάτων και προβληματισμών.

Κλείνοντας, αξίζει να σημειωθεί πως αποκόμισα πολλαπλά οφέλη από την παρούσα έρευνα καθώς κατάφερα μέσα από τη διαδικασία της συνέντευξης να συλλέξω και να διαχειριστώ δεδομένα μέσα από το διάλογο και την προσωπική επαφή μου με τους πληροφορητές μου. Γνώρισα άγνωστες και προσωπικές πτυχές τόσο των κατοίκων, άρα και όλης της πόλης, όσο και της ιστορίας γενικά. Επίσης, οδηγήθηκα σε ορισμένα συμπεράσματα που με βοήθησαν στην κατανόηση ορισμένων ζητημάτων που σχετίζονταν με τις σχέσεις μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων και τη διαφορετική νοοτροπία τους· αλλά και με την αξία και τη λειτουργικότητα της μνήμης, ο ρόλος της οποίας κρίνεται απαραίτητος για την ορθότερη αναζήτηση και συγγραφής της ιστορίας. Για αυτό, η παρούσα έρευνα έχει ως πρωταρχικό σκοπό να προβληματίσει τους αναγνώστες πάνω σε ζητήματα ιστορίας των πόλεων, των επαγγελματιών, των πληθυσμών, της μνήμης. Ο προβληματισμός αυτός συνεισφέρει, λοιπόν, στην ανανέωση και αναδημιουργία της ιστορίας, καθώς οι άνθρωποι διαμορφώνουν, γράφουν, λένε, αλλά κυρίως θυμούνται....

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

*Χριστιανικός πληθυσμός
των βιλαετιών Θεσσαλονίκης & Μοναστηρίου (1903)*

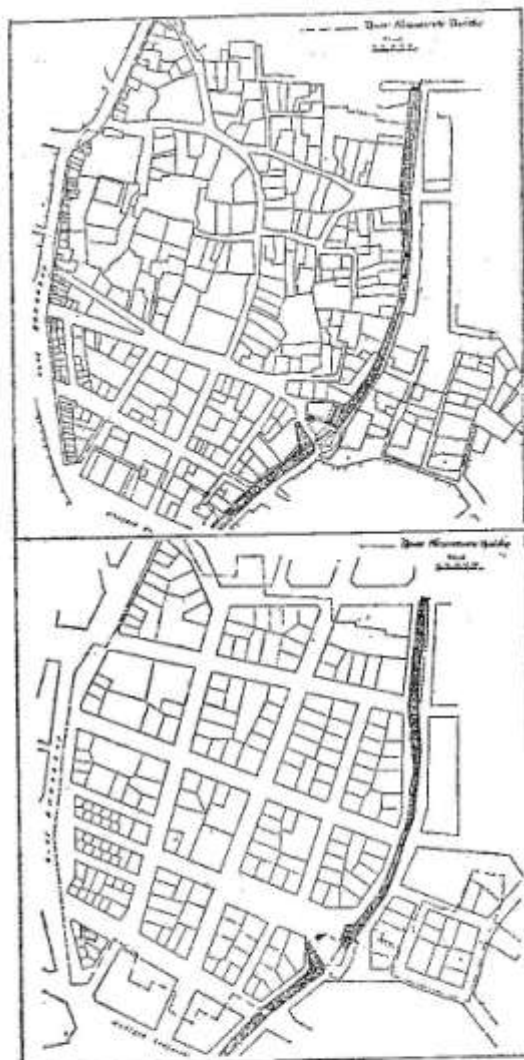
ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ	Πατριαρχικοί			Εξαρχικοί	Άλλοι Χριστιανοί	ΣΥΝΟΛΟ
	Ελληνοφώνοι	Βλαχόφωνοι & Αλβανόφωνοι	Σλαβόφωνοι			
Αρδαμάνος	12.120	—	—	—	—	12.120
Βερροίας & Νισούστης	17.150	1.900	1.510	—	1.000	21.560
Βοδενών	—	—	27.216	9.465	—	36.681
Γρεβενών	25.680	—	—	—	—	25.680
Δίβρης & Βελισσό	—	1.595	9.520	21.765	—	32.880
Δράμας	19.275	—	7.245	3.575	—	30.095
Ελασσάνος	17.540	6.885	—	—	—	24.425
Ελευθεροπόλεως	8.680	75	—	—	—	8.755
Θεσσαλονίκης	26.615	—	10.850	4.085	865	42.415
Ιερισσού	8.885	—	—	—	—	8.885
Κασσανδρείας	26.263	—	—	—	—	26.263
Καστοριάς	12.940	21.450	27.600	15.450	525	77.965
Καμπανείας	7.740	—	2.214	—	—	9.954
Κίτρους	18.311	—	—	—	—	18.311
Μελνίκου	12.105	—	13.550	69.610	—	95.265
Μαγλενών	150	7.500	19.800	9.410	375	37.235
Νεοροκοπίου	350	325	1.760	4.620	—	7.055
Πελαγονείας	2.500	12.000	25.445	32.555	—	72.500
Πολυσσής	—	—	5.431	22.650	2.200	30.281
Πρεσπών & Αχριδών	—	8.875	11.380	10.345	4.365	34.965
Σερβίων & Κοζάνης	28.645	—	—	—	—	28.645
Σερρών	33.165	160	13.595	—	—	46.920
Σιοανίου	28.505	—	1.000	—	—	29.505
Στριωνίτης	—	—	8.565	31.587	—	40.152
ΣΥΝΟΛΟ	306.619	60.765	186.681	235.117	9.330	798.512

ΠΗΓΗ: «Στατιστική του Χριστιανικού & ιδίως του ορθοδόξου πληθυσμού της Μακεδονίας», συ-
νημμένη σε Πάτροκλος Κοντιγιάννης προς Υπ. Εξ., Εν Κων/λει 2/9/1903, αρ. 191 εμπ. (ΙΑΥΕ 1903,
φ. 17). Τα πρωτότυπα δεδομένα έχουν συγχωνευθεί σε ευρύτερες κατηγορίες, η δε ορολογία είναι
δική μου.

Σλαβόφωνοι κάτοικοι της ελληνικής Μακεδονίας ανά επαρχία
(δεκαετία 1920)

ΝΟΜΟΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ	Επίσημη Απογραφή 1928	Υπηρεσιακή Καταμέτρηση ΓΔΜ 1925
Φλωρίνης	Καστοριάς	9.678	21.936
	Φλωρίνης	28.884	45.517
Κοζάνης	Ανασελτίσης	257	0
	Γρεβενών	3	0
	Εορδαίας	3.035	7.931
	Κοζάνης	15	0
Πέλλης	Αλμωπίας	5.840	9.230
	Γιαννιτσών	4.847	9.591
	Εδέσσης	8.850	14.827
Θεσσαλονίκης	Βεργίας	1.374	1.828
	Θεσσαλονίκης	1.401	8.574
	Κιλκίς	262	579
	Λαγκαδά	308	11.465
	Παιονίας	3.974	6.746
	Πιερίας	20	30
Χαλκιδικής	Αρναίας	1	0
	Χαλκιδικής	4	0
Άγ. Όρος	Άγ. Όρος	118	—
Σερρών	Ζίχνης	512	2.471
	Νιγρέτας	558	617
	Σερρών	2.747	6.500
	Σιντικής	3.843	8.270
Δράμας	Δράμας	3.148	5.943
	Ζιγνόβου	966	451
Καβάλας	Θάσου	1	0
	Καβάλας	20	0
	Νέστου	1	0
	Παγγαίου	1	0
ΣΥΝΟΛΟ		80.668	162.506

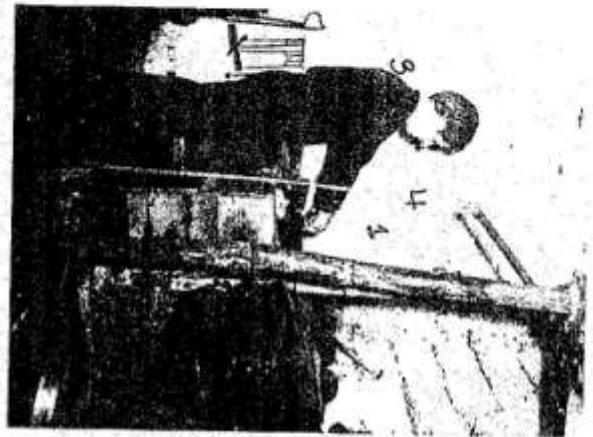
ΣΧΗΜΑ 4

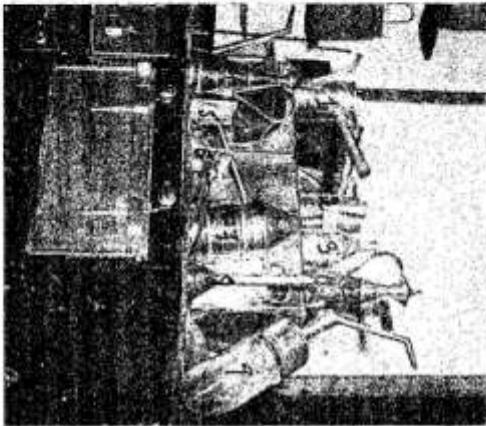
Η αποτύπωση του ιστορικού κέντρου της Εδέσσας, τμήμα του οποίου φαίνεται να έχει αναπτυχθεί επί Τουρκοκρατίας. Το δεύτερο σχέδιο παρουσιάζει την αναδιάρθρωση του ιστού μετά το 1930

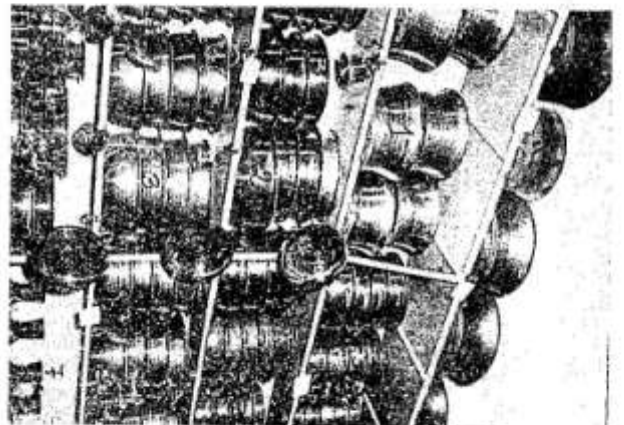
Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα
της πόλης σήμερα
(Τεχνική Υπηρεσία του Δήμου).

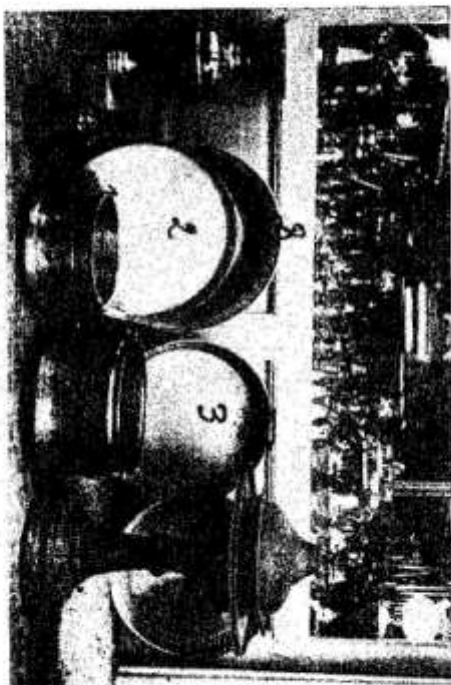
- Το μετακινείσιμο του Σπύρου Αράναλη, Αντ' σέλας. 1. Το καμιν, 2. Το φουρό ή η φουρόνα, 3. Δράμα της Σπύρου του Κωνσταντίνου, 4. Το ομοι, 5. Το δέμα του φουρού.

1, 2, 5. Το τσινερό, 3, 4, 7. Το λάδερό, 6. Το πωφελιτικό, 8. Το σενάρι ή σενάρι (senari/γιο), 9. Η οκονόνα.

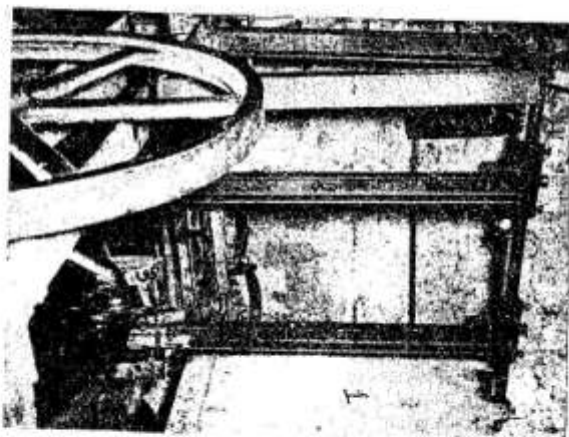
1. Τα μετακινείσιμα, 2, 3. Οι κατσάρωδες ή ελβετικές, 4. Τα πλάσμε, 5. Το μετα-φύτο, 6. Πύλο, 7. Τα γυαλίμα.

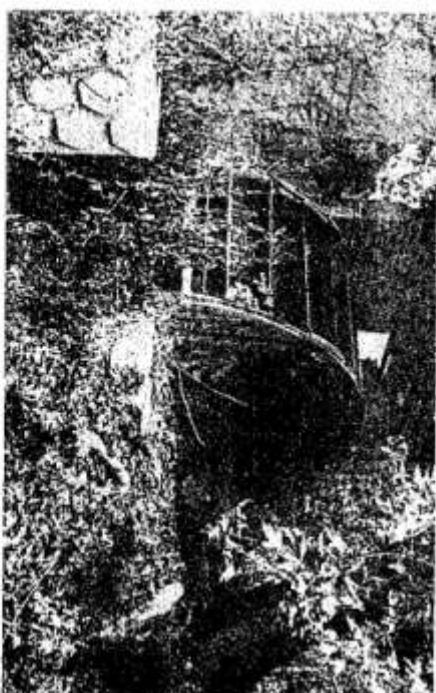
1. Η οκονόνα, 2. Το τσιν, 3. Ο τσιν, 4. Το γυαλίμα, 5. Το μετα-φύτο (metaphyto), 6. Το πλάσμε (plasma), 7. Το μετακιν, 8. Η οκονόνα.

Η φρεσάρη ή σβούρα. (Κοντά στους Μυρμιγκούς Καταφύγιες
Δεν υπάρχει πλάσιον).

Το μεταδίν του Κ. Πάνου (επιστημικό), 2. Οι μισοί, 3. Τα ζώδια (οκτ.
- 7 δην).

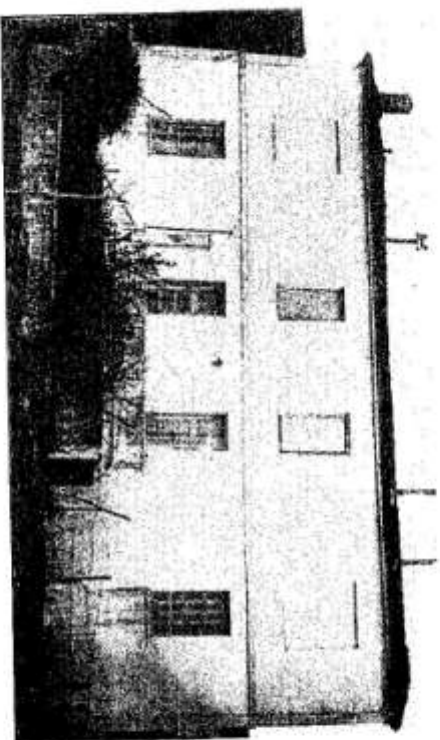
Η φρεσάρη ή σβούρα (Οδός Κορυφαίων, 5, από πάλι ορισμένη
οργάνο - γράφοντο τινι Αρσένου Ροσούλιν - Ια. Βελόδιν, το οποίο
αυτοί είναι πρὸς τὸν Τερεβίτη Αλβανόπου. Δεν υπάρχει πλάσιον).

Ετικέτα από κοντιά μεταβόσπορου του σποροποιού Δ. Βυζοβίτη.

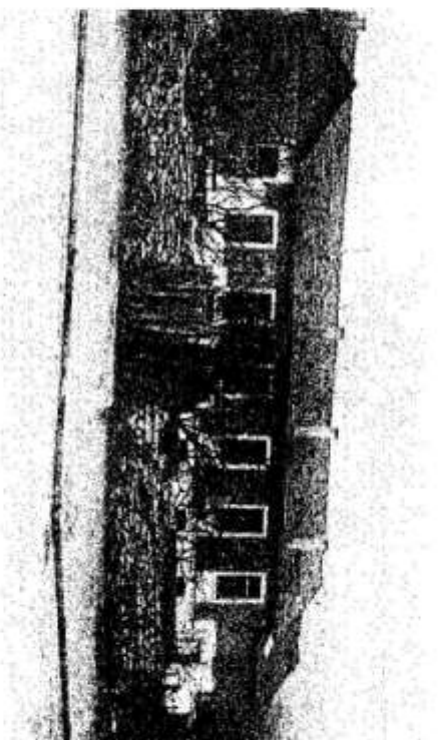
Ψυχείο διαχειρίσεως μεταξοπύργων. (Λεωφόρος Φιλίππου). Δεν υπάρχει πλέον.

Αποθήκη κουκουλιών Κλέωνος Παναγιώτου. (Εγνατία 85). Δεν υπάρχει πλέον.

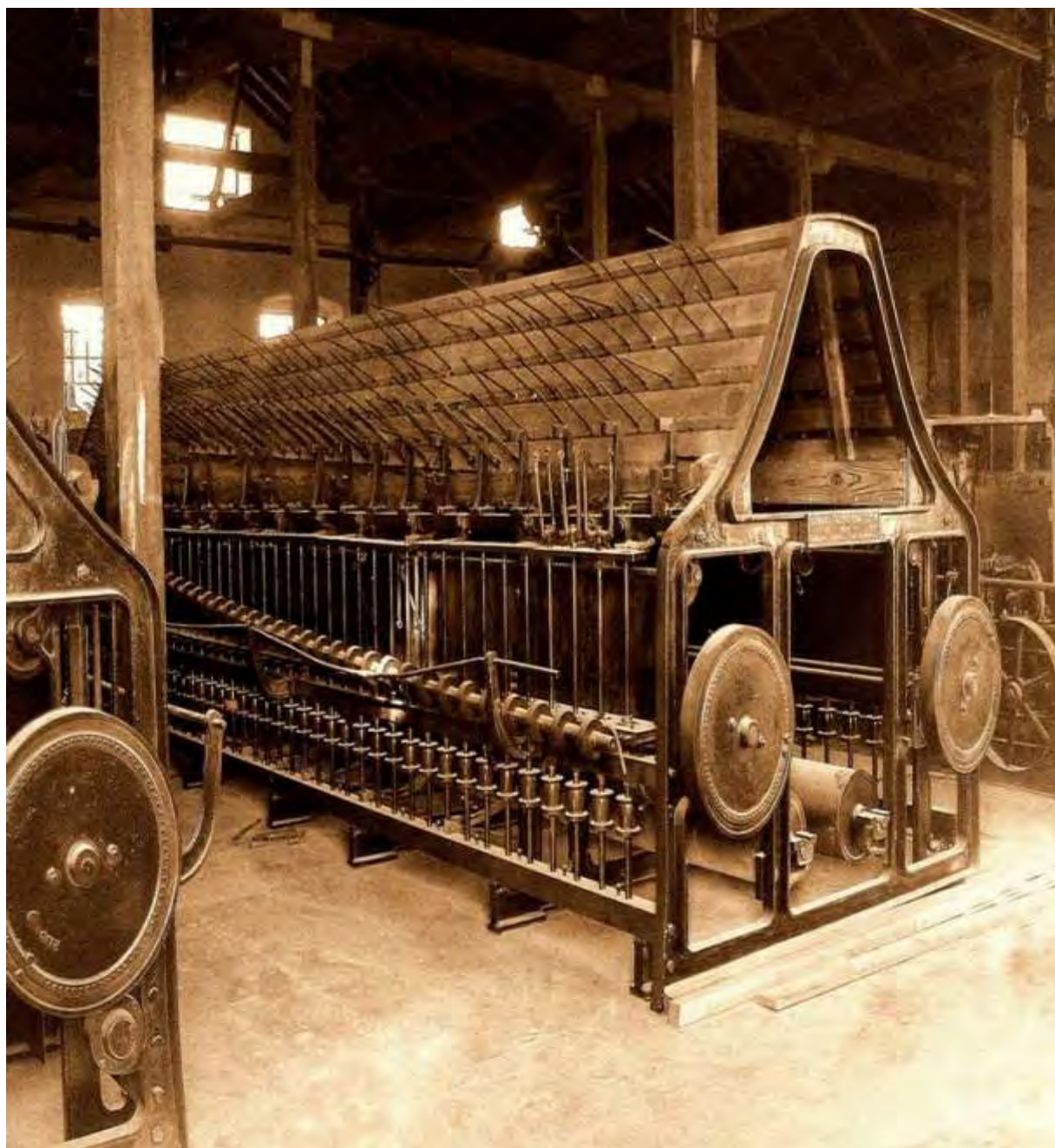
Ο κουκουλιώνας (αποθήκη) Ήγηδιν κουκουλιών των αδελφών Ιωάννου Αδίου. (Οδός Κωνσταντινουεπιδόλεως και 25ης Μαρτίου 12). Δεν υπάρχει πλέον.

Το μεταξουργείο των αδελφών Αποστολίδη στο Κιουρκι. Δεν υπάρχει πλέον.

Φωτογραφίες Εργοστασίων, Πηγή: Σταλίδης Γ. Κωνσταντίνος, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, σελ. 309, 301, 293, 317, 319, 322

Σημείο της πόλης που
αντιστοιχεί στη σημερινή
πλατεία των Μικρών
Καταρρακτών, Γαλλική καρτ-
ποστάλ
(αρχείο Γ. Δαλκαράνη).

Η γραφική αυτή γωνιά
αντιστοιχεί στη σημερινή
πλατεία των Μικρών
Καταρρακτών, Γαλλική καρτ-
ποστάλ
(αρχείο Γ. Δαλκαράνη).

Η Έδρα των αρχόν του ανώνυ-
μου, Γαλλική καρτ-ποστάλ
(αρχείο Γ. Δαλκαράνη).

Άποψη κεντρικού δρόμου της
Έδεσσας, Γαλλική καρτ-ποστάλ
(αρχείο Γ. Δαλκαράνη).

Άποψη της Αγοράς, Γαλλική
καρτ-ποστάλ.
(αρχείο Γ. Δαλιανήνη)

Δρόμος της Αγοράς, σημερινή
επιστήμη Τυμνωμένων Γαλλική
καρτ-ποστάλ.
(αρχείο Γ. Δαλιανήνη)

Η αγορά της Έδεσσας, όπως ήταν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.
Φαίνεται στο βάθος το Ρολόι της πόλεως και ένα τζαμί, στο οποίο στεγάζεται
τώρα ο Φιλοπετσόσος Σύλλογος «Μ. Αλέξανδρος» Έδεσσας. (Φωτογρ. του έτους
1915).

Το παζάρι της Έδεσσας στον χώρο, όπου σήμερα βρίσκεται η πλατεία
11 Ιανουαρίου. (Φωτογρ. του έτους 1930 περίπου).

Ο σιδηροδρομικός σταθμός.
Γαλλική καρτ-ποστάλ
(αρχείο Γ. Δαλκαράνη).

Το Κιουπρί. Καρτ-ποστάλ
άγνωστου εκδότη
(αρχείο Γ. Δαλκαράνη).

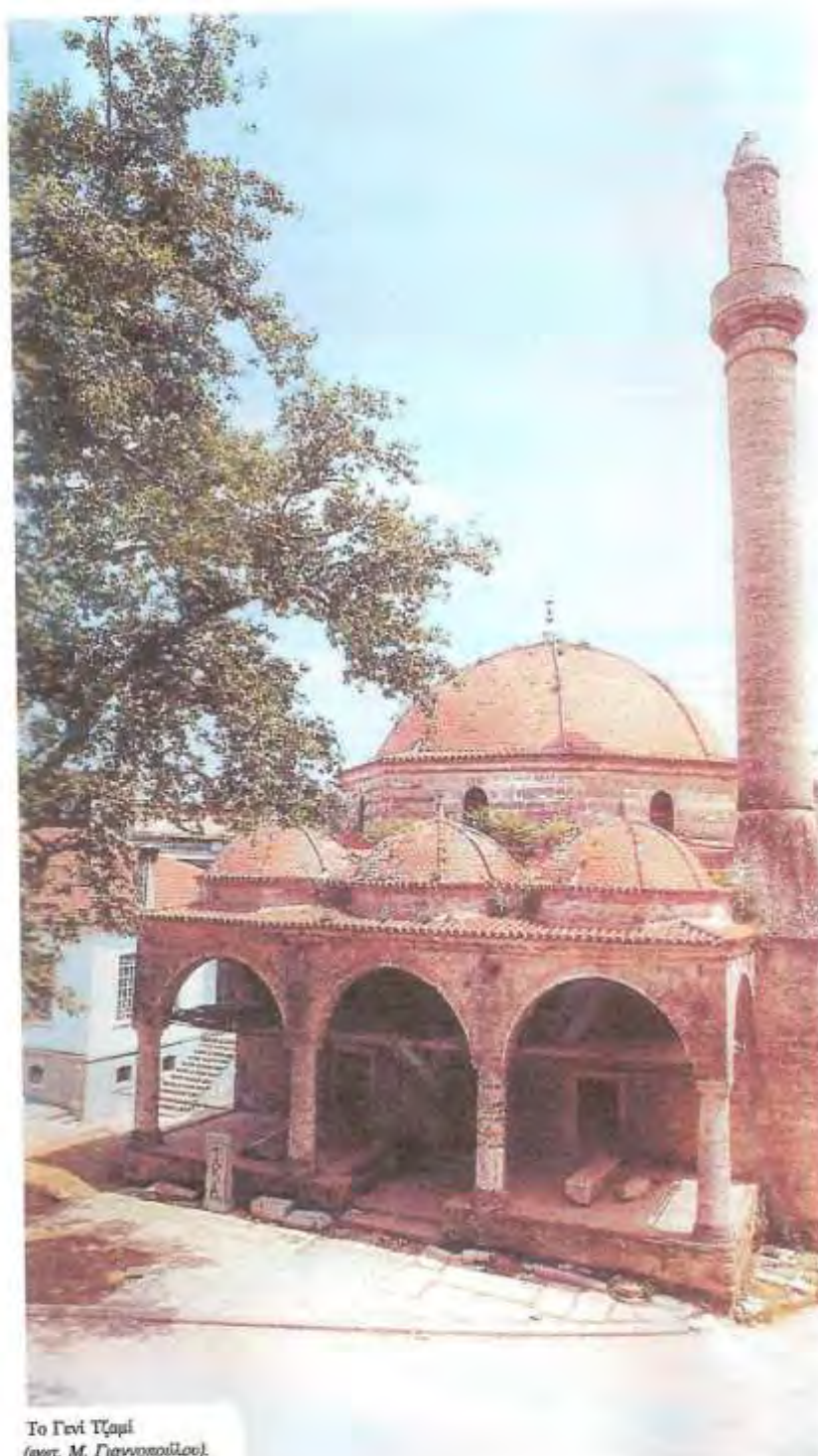

Το εξοχικό κέντρο
«Παρόδεισος» και δεξιά η
κλινική Παράσχοι. Στη θέση
τους σήμερα βρίσκεται το
ξενοδοχείο «Ξενία»
(αρχείο Γ. Δαλκαράνη).

Απόψη του τουρκικού μεγάλι
(αρχείο Γ. Βασινατζή)

Το Γενί Τζανί
(φωτ. Μ. Γιαννοπούλου).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ:

- Γερεμτζές Λάμπης, *Αναμνήσεις από την παλιά Έδεσσα*, εκδ. Βαγουρδή, Έδεσσα 2004.
- Γερεμτζές Λάμπης, *Αναμνήσεις από την παλιά Έδεσσα*, Φλωρινιώτικες εκδόσεις Ι. Αριστείδου, Έδεσσα 2005.
- Collard Anna, «*Διερευνώντας την 'κοινωνική μνήμη' στον ελλαδικό χώρο*», στο: Παπαταξιάρχης- Παραδέλλης(επιμ), *Ανθρωπολογία και παρελθόν: συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.
- Γούναρης Β.- Μιχαηλίδης Ι.- Αγγελόπουλος Γ., *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997.
- Ευαγγελίδης Δημήτρης, «*Οι αρχικές εγκαταστάσεις των προσφύγων στο Νομό Πέλλας*», π. «Φίλιππος» αρ. φ. 51, εκδ. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτσών, Γιαννιτσά 2006.
- Θανοπούλου Μαρία , «*Μνήμη και αστικός χώρος: σκέψεις και επισημάνσεις με αφετηρία τη διεύρυνση της μνήμης στον αγροτικό χώρο*», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Σχολή Διαχείρισης Φυσικών Πόρων και Επιχειρήσεων Αγρινίου, «*Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*», εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
- Καλοστύπης Ιωάννης, *Μακεδονία: μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, εκδ. Ιστορήτης, Αθήνα 1993.
- Καραδήμου- Γερόλυμπου Α., Καυκούλα Κ., Καλογήρου Ν., Παπαμίχος Ν., Χαστάογλου Β., *Πόλη και πολεοδομία στη Βόρειο Ελλάδα μετά το 1912*, Ανάτυπο από τα πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη της εταιρίας μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985.
- Καρακασίδου Αναστασία, Αστερίου Ελένη (μτφρ.), *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870- 1990*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2000.

- Καυκούλα Κική, *Ελληνική Πολεοδομία 1828- 1940*, για το μάθημα 'Ιστορία της πόλης και της πολεοδομίας' τμήμα Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2002.
- Κιουτούτσкас Γ., *Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας της Γαβαλιώτισσας στην Έδεσσα*, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της- Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα 4,5 και 6 Δεκεμβρίου 1992), Έδεσσα 1995 (ανάτυπο).
- Κολιόπουλος Ι.- Χασιώτης Ι. (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία, ιστορία- οικονομία- κοινωνία- πολιτισμός*, τ. 2, εκδ. Παπαζήση- Παρατηρητή, χ. χ. έ.
- «Κωφός Ευάγγελος, Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα», Θάνος Βερέμης, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997
- Κωστόπουλος Τάσος, *Η απαγορευμένη γλώσσα: κρατική καταστολή των σλάβικων διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2000.
- Λιθοξόου Δημήτρης, *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα: ατασθαλίες της ελληνικής ιστοριογραφίας*, εκδ. Λεβιάθαν, Αθήνα 1992 (α' έκδοση 1991).
- Μαχαιρίδου Δέσποινα (διπλωματική εργασία), *Ανάπλαση στο κέντρο της Έδεσσας: επαναπροσδιορισμός του αστικού τοπίου*, Τριανταφυλλίδης Γεώργιος (επιβλέπων καθηγητής), τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2008.
- Μίντσης Γεώργιος, *80 χρόνια ελεύθερη Έδεσσα 1912- 1992*, Εταιρία Μελέτης Ιστορίας της Έδεσσας, Δήμος Έδεσσας, Έδεσσα 1992.
- Μπάδα Κων/να, *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων- Σχολή Διαχείρισης Φυσικών Πόρων και Επιχειρήσεων Αγρινίου, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
- Ολυμπίτου Ευδοκία, «Τεχνικές και επαγγέλματα. Μια εθνολογική προσέγγιση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 1, Αθήνα 2003, σ. 305-316.

- Ομάδα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Αθλητικού Γυμνασίου Έδεσσας, *Τα μνημεία της Έδεσσας*, Έδεσσα 1994.
- Παλάντα Ρούλα, *Έδεσσα: η πόλη των νερών*, εκδ. Καστανιώτη, Δήμος Έδεσσας, Αθήνα 1992.
- Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923- 1930*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994.
- Παραδέλλης Θ., «*Ανθρωπολογία της μνήμης*», στο: Ρ. Μπενβενίστε- Θ. Παραδέλλης, *Διαδρομές και τόποι της μνήμης*, Αθήνα 1997.
- Ρακτιβάν Κων/νος, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας 1912- 1913*, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951.
- Σιδηρόπουλος Νίκος, *Εδεσσαϊκά χρονογραφήματα*, εκδ. Εφημερίδας Εδεσσαϊκή, Έδεσσα 2005.
- Σταλίδης Γιώργος, «*Δρόμοι στην Έδεσσα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας: σύμφωνα με μαρτυρίες περιηγητών*», ΙΗ' Πανελλήνιο Συνέδριο (31 Μαΐου- 1 Ιουνίου 1997) Πρακτικά, Ελληνική Ιστορική Εταιρία, Θεσσαλονίκη 1998.
- Σταλίδης Κων/νος, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας 14^{ος} αι.- 1912*, εκδ. Τυπογραφείο Τ. Σαμαρτζή- Κ. Ντάλλη, Έδεσσα 1988.
- Σταλίδης Κων/νος, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Ομοσπονδία επαγγελματικών βιοτεχνικών και εμπορικών σωματείων Νομού Πέλλας, Θεσσαλονίκη 1999.
- Τσουκαλάς Κων/νος, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Πωλ Τόμσον, *Φωνές από το παρελθόν: Προφορική Ιστορία*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002.
- Τσώνος Κρυστάλλης, «*Οι πρώτοι πρόσφυγες στην Έδεσσα*», π. «Επί Τροχάδην», περιοδικό Λόγου και Τέχνης, Λαογραφική Εταιρία Ν. Πέλλας, Έδεσσα 1995.
- Χατζηιωσηφίδου Υπατία- Φλώρου Αναστασία, *Η σηροτροφία στην Έδεσσα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου*, εκδ. Επί Τροχάδην, Έδεσσα 1993.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ:

- Alexandra Yerolympos, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920)*, University Studio Press, Thessaloniki 1996.
- Olick, J. and Robbins, J. **Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices.** Annual Review of Sociology 24: 105- 140, 1998.
- Peter Mackridge & Eleni Yannakakis (ed.), *Ourselves and Others: the development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Berg Oxford- New York, 1997.
- Riki Van Boeschoten, “*When difference matters: sociopolitical dimensions of ethnicity in the district of Florina*”, in Jane Cowan, *Macedonia: the politics of identity and difference*, Pluto Press, London 2000.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ:

- www.kathimerini.gr
- www.photorama.ning.com
- www.travel.gr
- www.2lyk-edess.pel.sch.gr

